

Tomasz Rakowski

Vadászok, gyűjtögetők és a kiszolgáltatottság szakértői. A lealacsonyított ember etnográfija

Bányák szabadlábbon

Absztrakt: A bányászat 1990-es évekbeli restrukturalizációja után az alsó-sziléziai Wałbrzychot nagy mértékű munkanélküliség sújtotta. A „szegényfejtés”, a fémhulladékgyűjtés és más megélhetési kereseti formák létrejöttével a wałbrzychi bányák, technológiájukat és szervezetségüket tekintve a föld alól a „felszínre kerültek”. Az ipari medence egykori munkásai arra kényszerültek, hogy szerszámaikat és munkahelyeiket maguk hozzák létre. A szerző azokat a viszonyokat vizsgálja, amelyek a környezet, a tárgyak és az emberek között jöttek létre a felszámolás és a gyűjtögetés informális gyakorlatainak keretében. A bányák felszámolása után az egykori bányászok merőben másként kezdték el érzékelni az anyagi világot, a használatba vételük és a hasznosíthatóságuk lehetőségein keresztül szemlélve a dolgokat és a környezetet. Tapasztalataik paradoxona abban állt, hogy az egykori bányavárosok általános elértéktelenedése mellé az azon tárgyak iránti lelkesedés társult, amelyekre a bontás révén lehetett szert tenni. Így az anyagi javak és szolgáltatások sajátos „felszabadulása” következett be, amelynek eredményeképpen a dolgok „élettörténete” meghosszabbodott, új mintázatokba rendeződött és messze túllépett a termelés — monetáris csere — fogyasztás/használat keretein. Az idő érzékelésének jellege is megváltozott. Wałbrzych dezindusztrializált városában az emlékezet a lokális mitizálásnak és a strukturális amnéziának rendelődött alá, ami ösztönzést adott a képzelőerőnek. A fantáziálás – vagyis a képzeletbeli javakhoz és gazdagsághoz való problémamentes hozzáférés – egyfajta védelmet jelentett a fájó valósággal szemben, amelyben az egykori bányászok találták magukat.

Kulcsszavak: munkanélküliség, bányák, szegényfejtők, gyűjtögetés, fantázia, emlékezet, tárgyak

Szerszámok „saját kezűleg”

Korábban, a Lengyel Népköztársaság idején, a wałbrzychi bánya a mindennapi élet egy modernizált és iparosított terét jelentette. A bánya szervezte a munka többműszakos rendjét, „szakadatlanul folyt a munka”, ahogy mondogatták. És ami lényeges, felügyelet alatt, egy adott külső rendszer, a munkavégzés és a munkaszervezés felsőbb biztonsági előírásainak megfelelően „folyt”. A bányászokat ellátták oxigénpalackokkal, szabályozták a bányában való mozgásukat, léteztek speciális jelzőtáblák, amelyeken feltüntették a brigádok létszámát, a szén-dioxid és a metán jelentette gázveszély fokát, és meghatározott időközökben feljegyezték rajtuk a biztonsági helyzetet is. Ugyancsak felülről határozták meg a bányász felszerelését, a szerszámok, a biztonsági felszerelés, a sisak, a szemüveg, a lámpák és az oxigénkészülékek használatának módját. A bányászok szigorúan a főaknász és az aknászok utasításai szerint dolgoztak, az aknászok „vezették elő” és „vezették ki” a munkacsoportokat; a bányász nem mozoghatott önállóan a bányában („magától az ember semmiről sem dönthetett”, lásd Plińska 2005: 5–6). Munkavégzésük helyét szintén felülről határozták meg, és azt el kellett fogadniuk: „Az, amelyik a ferde falon dolgozott – mesélte az egyik bánya egykori igazgatója –, egy idő után már szeretett ott dolgozni, mert – ahogy mondta – minden magától szóródott lefelé, de az, amelyik a függőleges falon csinálta, az is örvendett aztán. Úgy gondolta, hogy kényelmes volt neki, hogy állva tudott dolgozni” (TR/WB/37). Ez a fajta rend tehát – az emberi tevékenység és a használati tárgyak külső, felülről jövő szabályozása – nagyon mélyre nyúlt. Mint az ismeretes, az ipari szerveződés, mely a munka utáni szabadidő eltöltésének módjára is vonatkozott, strukturálta a bányán kívüli életet és a családi életet („a tiszta” életet). „Nyáron az ember – emlékeztek a bányák egykori dolgozói – fogta a feleségét, a hóna alá kapta a gyerekeket [...], és elment, üldögélt a szabadtéri zenei színpadnál” (WAŁB 22). A bánya ugyancsak meghatározta és bizonyos értelemben pontosította a bányászok által használt és a mindennapi használati tárgyak – a ruhák, a bútorok, a berendezések – jellegét; a G típusú bányászboltokban¹ a keresetükből közvetlenül számukra készített mosógépet, hűtőt, rádiót és ruhát vásároltak: „...szombaton dolgozott, aztán elment és vett egy hűtőt magának” (WAŁB 22).

Mostanra az egykori bányászok – akik jelenleg a „szegényfejtők”² bányászai, gyűjtögetők és fémhulladékgyűjtők – már nem részei a bánya korábbi, precízen működő gépezetének. Az egykori bányászok maguk szervezik a fémhulladék utáni kutatást, maguk tervezik a szén fejtését, maguk építik a támasztékokat: geológusok, aknászok és mérnökök egy személyben.

Forrás: Rakowski, Tomasz (2009): *Lowcy, zbieracze, praktycy niemocy. Etnografia człowieka zdegradowanego*, Gdańsk: Słowo/Obraz Terytoria, 206–242. A fordítást lektorálta: Havas Ádám.

1 A „G típusú boltok”, ahol kizárólag bányászigazolvánnyal lehetett vásárolni, 1981 után jelentek meg Lengyelországban. A mindennapi használati berendezésekhez – hűtőszekrényhez, mosógéphez stb. –, illetve bizonyos termékekhez – pl. bundához, síléckekhez – való privilegizált hozzáféréssel a bányászokat kivánták munkára ösztönözni. A bizonyos térségekben gombamód elszaporodó bányászüzetek megjelenésének előzménye az volt, hogy a Szolidaritás mozgalom az egész országra kiterjedő sztrájkhullám segítségével rákényszerítette a pártállami rendszert bizonyos engedményekre a munkások védelme érdekében. Az 1980-ban létrejött ún. augusztusi megállapodások közé szokták sorolni a jastrzębiei megállapodást is, amely szabad szombatot és vasárnapot biztosított a bányászoknak (*a ford.*).

2 Biedaszyby (lengyel) – tükörfordításban „szegényfejtők”, vagyis olyan külszíni fejtőhelyek, aknák, amelyek jellegzetesen az illegális bányászat keretében jöttek létre. Jelen fordítás a „szegényfejtő” kifejezés alatt az illegális bányászat helyszíneit, míg a „szénfejtő” kifejezés alatt az egykori bányászokat érti (*a ford.*).

A bányászat utáni, posztindusztriális környezetben merőben új helyzet állt elő. Az ember valósághoz fűződő viszonya teljesen átrendeződött, immáron ő alkotja és „alakítja” a valóságot, bár az ilyen típusú, rendszeren kívüli, alulról jövő tevékenységek köre és az anyagi találékonyosság sajátos kultúrája természetesen a Lengyel Népköztársaságban sem volt ismeretlen (lásd többek között Marody 1991b: 236–237). A wałbrzychi bányák azonban, technológiájukat és szervezetségüket tekintve, a „szegényfejtés”, a fémhulladékgyűjtés, a gyűjtögetés és más megélhetési kereseti formák létrejöttével a föld alól a felszínre kerültek. Ugyancsak a felszínre került a bányász munka valamikor hermetikusan zárt szférája a mögül a maga nemében szimbolikus, társadalmi zsilip mögül, amelyet a fürdő és az üzem kapuja jelentett (a bánya kapuján belül és azon kívül, ahogy korábban írtam, másképp viszonyultak egymáshoz az emberek). A bányászati munka a „szegényfejtés” gyakorlata révén így széles körben láthatóvá, hozzáférhetővé vált és mintegy közszemlére tétetett: a szomszédok, a járókelők, az átutazók – és végül az újságírók számára (lásd a dolgozó, szénportól fekete bányászokról, szegényfejtőkről szóló cikkeket és az „egzotikus” képek garmadáját).

Bizonyos társadalmi-kulturális kompetenciák és mély szimbolikus bevésődések³ a bányából áttevődtek azon kívülre, a bányászat utáni világba. Mindenekelőtt azonban a bánya használati-gyakorlati szférája, a technológiai tudás és a munka szervezése került felszínre – mintha Wałbrzychban a várost övező erdők és mezők „felszabadult” és „légies” bányává váltak volna. A bánya és az ipari üzem technológiája, hogy úgy mondjam, megszűnt kötelező érvényű lenni. A szegényfejtőkben, a fémhulladékgyűjtő gyakorlatokban az anyagok kitermelésének és feldolgozásának, a hulladékok másodlagos nyersanyaggá történő átdolgozásának, a szénfejtés megtervezésének, a fémhulladék, az öntöttvas, a színesfém és a faelemek utáni kutatásnak merőben új gyakorlatai jöttek létre. Az ipari medence egykori munkásai most arra kényszerülnek, hogy szerszámaikat és munkahelyeiket maguk hozzák létre.

Így nem mindennapi tárgyak születnek – a szénfejtést végzők és gyűjtögetők, ahogy korábban említettem, e technikai megoldások bővületében élnek, azon mikroinfrastruktúráiban, amelyet „saját kezűleg” hoznak létre. Ez az eltávolodás a felülről történő technikai szabályozástól találékonyaságot követel, és arra kényszeríti a bányászokat, hogy másképpen vegyék szemügyre az anyagot, és annak tükrében nézzék a dolgokat, hogy milyen lehetőségek állnak rendelkezésre az átdolgozásukra. A szegényfejtőkben házi készítésű szerszámok és átalakított gépek egész sora jön létre, az egyszerűektől a bonyolultakig. Saját készítésű csá-

3 Krystyna Mogilnicka a *Czarne jest czarne, białe jest białe* [A fekete fekete, a fehér fehér] (2005) című esszéjében szemléletesen mutatott rá a fekete-fehér bináris (vagyis részben egymást fedő) oppozícióján alapuló egykori bányászati jelentések sajátos széttartására, és egyúttal hibridizációjára. Megnyilatkozásaikban a vájárok a fehérséget a rendkívüliség jeleként kezelték, megemlítve, hogy „lent járva” fehér sálat viseltek az igazgatósági küldöttségek, fehér sisakot hordtak a főaknászok, és a fehérség jellemezte Wałbrzych „fehér aranyát”, a porcelánt is (Książ porcelángyár és más üzemek) – szemben a „fekete arannyal”, vagyis az általuk naponta fejtett szénnel (ugyancsak unos-untalan tréfálkoztak a fehér – korántsem koszos és korántsem fekete hóval teli – tarisznyákkal, amelyeket a bányászok a gyerekeknek vittek az ünnepekre). A koszos/fekete tehát a munkával, az otthonossággal, a mindennapisággal kapcsolódott össze, míg a tiszta/fehér az ünneppel, a hatalommal és a tétlenséggel. Sőt a fehérséghez a félelem és a halál képzete is társult. Fehér volt a fenyegetettség skálája a gázjelzőkön, amikor megjelent a gáz, a bányász holtápadttá, majdhogynem fehérre vált, amikor pedig szénfalak gyulladtak meg a bányában, azok az izzástól a biztonságos feketéből fehérbe váltottak (i. m.). Ebből fakad, hogy a szegényfejtőkben uralkodó félelem – a megnyilatkozások szerint – a fehérséggel, a sápadtsággal, a biztonságos fekete ellentétével kapcsolódik össze (a bányászokat – ahogy mondogatták – valamikor a sötétben bújtatták, „hogy ne féljenek”), „ahogy beomlott – hallottam valamikor –, elsápadt, egész egyszerűen olyan sápadt lett, mint a papír”, „a bátyámat is agyonnyomta volna – ha az utolsó pillanatban el nem menekül... elsápadt...” (i. m.).

kányok, kalapácsok, átalakított fűrészek, függő csillék, állványok, szén rostálására szolgáló sziták. A bonyolultabb berendezések közül pedig ideiglenes világítási rendszerek, alkalmi csörlők, amelyeket például robogók kerekéből készítettek, továbbá szénszállító járművek (amelyek német gyártmányú motorkerékpár oldalkocsijából és lengyel alkatrészekből készültek) és társaik. Valamennyi szerszám büszkeség tárgya, a szénfejtést végzők nem csupán arról számolnak be, hogy e tárgyak hogyan készültek és milyen jól működnek (a fémnyelű csákány ergonómiaja), de – ahogy azt a korábbi fejezetben kifejtettem – megvitatják egymás között azok kiváló tulajdonságait és nem mindennapi teljesítményüket is.⁴ A szénfejtők, ahogy bemutattam, szakadatlan társalgást folytatnak a munkavégzés módjairól: a kisebb építményekről, a gerendákról, a támfákról, a rétegekről és az agyagvetődésekről. A szerszámokat, azok valamennyi új elemét tüzetes elemzés tárgyává teszik, kiemelt jelentőséggel bír számukra például a szén rostálására szolgáló sziták rögzítése, az, hogy hogyan működnek annak elemei, a rugók, a rögzítések mozgó síkjai (TR/WB/43), és a szabadalmak, amelyek azt eredményezik, hogy a szén szinte magától szóródik, ahogy ők mondják, „félautomata” módon (WAŁB 2). „A sziták, ezek a sziták azért vannak, hogy kicsit megkönnyítsék a dolgot” (TR/WB/23); „Na – ide még egy sint akartam csinálni, gondoltam” (TR/WB/43). A szénfejtők büszkéek a kitalált és létrehozott szerkezetekre, a szénfejtő belsejében használt elektromos világításra vagy a csillék rendszerére a csörlődobra feltekert acéllánccal. Ez azonban, véleményem szerint, nem csupán a tárgyra, a „használható” dolgokra való pszichológiai összpontosítás, hanem olyan merőben új szemlélet, amely az anyagra, annak lehetőségeire és potenciális felhasználhatóságára irányul; sok minden a töprengéseik során válik *lehetővé*, beleértve mindazt, ami az adott tárgy jobb, precízebb és hatékonyabb működése érdekében tehető. Ráadásul a szénfejtők közül többen azt hangoztatják, hogy ez az ő eredeti szerkezetük, hogy ezt ők „találták ki”, világosan érzékelhető a lelkesedésük az általuk kitalált technikai megoldások, valamint a saját kezűleg létrehozott szerszámok és konstrukciók iránt.

Az, amit látsz, egy robogó kereke... [a fejtő feletti, három lábon álló blokk a készlet kitermelésére szolgál, amelyet minden egyes fejtőnél másképpen állítanak fel – T. R.], ez ilyen saját szerkezet... csörlő nincsen, nem lehet kapni... De egy kis *találékony*ság, és máris kész, *megyeget*... mindent én *kezdttem el*... a szitát úgy állítottam fel, hogy az asszonyoknak könnyebb legyen... még azt is kitaláltam, hogy valamelyik faluból elhozok egy krumpliszedő gépet, és annak az alja rezeget, az [a krumpli, szén] meg kirostálódik, el akartam ide hozni egyet... de utána meg azt gondoltam, hogy nehéz lenne átalakítani, és hagytam az egészet (TR/WB/14).

Ezt a kombinálást, ezt mi találtuk ki, mindent mi csináltunk... megépíteni, bebiztosítani, hogy kell meghúzni, hogyan oszlik el a terhelés, a csille elég könnyen megy, aztán a kosarakra rakod, és már megy is... és már meg is van... (TR/WB/10).

Hasonlóképpen és látható büszkeséggel beszéltek a wałbrzychi fémhulladékgyűjtők a saját szerszámaikról, a fémlemez vágására szolgáló ollókról, a kocsiról, amelyet tegnap hegesztettek, és amely egy tonnát is elbír, a vasúti sínekből készült szerkezetéről és arról, hogyan lehet fémrudakból úgy összerakni az emelőt, hogy egy sint felszabadítsanak (TR/LUB/4). Meséltek a különféle kocsikról, amelyeket baba-, bevásárló- vagy ipari kocsikból alakítottak ki:

4 A szerszámok kérdése, valamint jelentősége a szénfejtők számára egyáltalán nem mutatkozik meg azon újságcikkek tömegében, amelyek a helyi sajtóban jelennek meg a szegényfejtőkről (Forrás: zbiór wyczynków prasowych „Biadoszyby” [„Szegényfejtők” című újságkivágat-gyűjtemény], teczka [dossier] VI 4b, Dział Dokumentacji Życia Społecznego [A Társadalmi Életet Dokumentáló Részleg], Biblioteka Powiatowa Wałbrzychu [Wałbrzychi Járásai Könyvtár]).

1. kép. Saját kezűleg készített csörlő, Walbrzych (Fotó: Paweł Pałgan)

Itt van a kocsim – újságolta az egyik gyűjtőgető már a beszélgetés első pillanataiban –, és nézd, kereket csináltam hozzá, hát úgy csináltam, hogy mindent jól megtámasszon, megtámasztja, nem is kell tartanom – magától megy... (TR/WB/9).

Meséltek a különböző kapákról, csákányokról, „bontórúdokról”, kábelvágó késekről és lemezvágó ollókról: „Tessék, itt van az egyik remek fémrudam” – mondták, „tessék, itt van a késem, ami mindent vág” (TR/WB/28). Ezekben a megnyilatkozásokban szembevetendő az olyan anyagok – a föld, a kő vagy téglák, a fémhulladék – aránytalanul nagy mennyisége, amelyeket ezekkel a szerszámokkal képesek feldolgozni, szétmorzsolni, elszállítani, megformálni. A szénfejtők mesélték valamikor – egyébként nem kis büszkeséggel –, hogy egyetlen szerszámmal, egy véső-törő kalapáccsal hogyan jutottak le egy kétméteres kemény kőzetrétegen keresztül a szénrétegig, kalapáltak „egy kicsit”, ahogy mondták, és a végén „összejött” (TR/WB/12). Hasonlóképpen, szünet nélkül emlegették a fémhulladékos kocsit, amely „egy tonnát is elbír”, „a legnehezebb súlyt is elbírja”, csak „egy kicsit húzni kell”; újra és újra szóba hozták a saját gyártmányú háromkerekű kocsit, amelyet az egyik fejtőben található szén elszállítására alakítottak ki, s amely „mindent elhúz” (TR/WB/100). A szénfejtőkben használatos elektromos világításra továbbá, amely régi gépkocsi-akkumulátorból nyeri az energiát, azt mondták – nem is egyszer –, hogy „olyan, mint a bányában”. Ezeket a tárgyakat, szerszámokat és egész szerkezeteket teljesen másképp, majdhogynem „hatékonyabban” használják, mint korábban a bányában. Mindez egyfajta tárgyakra, azok funkciójára és működésmódjára irányuló figyelmet és koncentrációt követel.

Cselekvés és a kézi munka eredményessége: erőforrások és lelőhelyek

Az anyagi körülményeknek tehát egy új, társadalmilag megteremtett szférája jött létre. Hiszen nemrégiben még sem a felszíni szénre, sem a hátramaradt fémhulladéokra nem tekintettek anyagi javakként, vagyis olyan erőforrásként, amely konkrét gazdasági értékkel rendelkezik. A dolgok tulajdonságai és az anyagi javak értéke tehát olyasvalami, ami váratlanul jelent meg; váratlanul, néhány hónap, néhány év leforgása alatt fény derült arra, hogy körös-körül fémhulladékok találhatók, amelyeket fel lehet használni, el lehet cserélni, pénzre lehet tenni. Ezek a kétkezi – testtel és szerszámokkal egyaránt végzett – tevékenységek a szén, a fémhulladék és más anyagok lelőhelyeinek hirtelen kolonizációjához, a kollektív tudatban potenciális „erőforrásként” való megjelenésükhöz vezettek. „Ki gondolta volna, hogy a földben ennyi szén van” (TR/WB/35), „kit is érdekelt volna, hogy... a fémhulladék merre hever” – mondják mások (TR/WB/32). Az erőforrásokat, a szenet, a fémhulladékot tehát ott fedezték fel, ahol nemrégiben azoknak még „nyoma sem volt”; kiderült, hogy „kéznél vannak”, a meglepetés erejével fedték fel jelenlétüket, egy pillanat alatt „felszínre” kerültek.

Senki sem tudta, nem volt rá idő, és most elkezdik keresni, kiássák... itt még azt sem tudták, hogy szén van a felszínen, hol is láthatták volna, és tessék – *szén szén* hátán... mindannyian ebből élünk... (TR/WB/35).

Mennyi ócskavas, motor meg más, kábel, csak megy az ember és fölszedi őket (TR/WB/25).

Fogalmazhatunk tehát úgy, hogy ezek az erőforrások – amelyeket növekvő mértékben tárnak fel, elemeznek és keresnek – a társadalmi gyakorlat váratlan hozadékai. Új technikák, a szénlelőhelyek felkutatásának új módjai jöttek létre, és a környező dolgok a sokrétű feltárás révén váltak azzá, amik jelenleg – azzá, amit „a környezet »kínál«” (Gibson, idézi Ingold 1992: 42). A szerszámok *növelik* a hatékonyságot (Ingold 1992: 48), ami azt eredményezi, hogy maga a környezet változik meg észrevétlenül, a környék alakul át – a fémhulladékgyűjtők cselekvésük révén észlelni kezdik „azokat az erőforrásokat, amelyeket [a környezet] kínál” (Ingold 1992: 48). Wałbrzychban, Boguszówban, és különösképpen Lubskóban, a fémhulladékgyűjtőkkel és a téglagyűjtőkkel folytatott további beszélgetések során láthatóvá vált, hogyan változik meg a környezet jellege – körös-körül erőforrások jelennek meg.

Tüzelőnek a régi, megvetemedett deszkaborítást viszik... a tetőkről a gerendákat szedik le, a téglákat estig szedték, a fémhulladékot este hatig, fémből volt, meg téglából is, egész falak klinkertéglából... háromemeletes csarnok, minden fémsíneken... (TR/LUB/6).

Ott van egy darab acél, ami ezt tartja... ezt csavarokkal rögzítik... fogja az ember a kulcsot, kicsavarja, aztán elmozdítja, és emelővel kihúzza ezeket az elemeket [fémlemezeket: a vágányok szétszereléséről van szó – T. R.], és így tovább húsz méteren keresztül, ki a csavarokat, és az már négyszáz kiló (...) na, és hogy dolgoznak a téglagyűjtők, fogják a fejszét, ketten csinálják... ez rendes téglá, német téglá... és ott a sarokban állnak a mozdonyok, ott még lehet, hogy valamit szétcsavarozunk, csak meg kell ütogetni, meg kell dolgozni egy kicsit... (...) tonnányi törmelék... de keresztülának rajta... a gerendák, a sínek, minden ki van huzigálva – és akkor van négyszázöttszáz kiló ócskavas... (TR/WB/4).

Ha megvan az ócskavas, fel kell rakni... a fémeket és a kevésbé értékes fémeket... és a vörörszet... itt elhagyott épületek... ott drótot biztos találni, drótokat meg kábeleket... a csövekből kihuzigálni, a németek után itt maradt [poniemiemiekie]⁵ csövekből... fogja az ember a kalapácsot, a csákányt... valamit mindig ki lehet húzni (TR/LUB/4).

Megváltozott tehát az anyagi világ észlelésének módja, az infrastruktúra, az épületek és a vasúti pályák az erőforrások – téglák, fedelekek, gerendák, szarufák, borítások, sínek, rézvezetékek, fémlapok – lerakataivá váltak. Ingold, továbbfejlesztve Gibson gondolatát, rámutat, hogy a környezet mindenekelőtt az alany tevékenységének függvénye, „az erőforrások [affordances] – ahogy írja – a valóságos környezet tulajdonában állnak, amelyeket a cselekvés alanya közvetlenül észlel a gyakorlati cselekvés kontextusában” (Ingold 1992: 46).

A „javak kibontakozását” mintha minduntalan a kézzel végzett munka és a szerszámok használatának módja, a test és a szerszámok új technikái eredményeznék – így nyílnak ki a szénhez, a fémhulladékhoz, a téglához vezető ajtók. A kézzel végzett gyakorlatok, a test külső projekciója és az aktív módon észlelt világ összefonódásának eredményeként hirtelen mindenütt föld alatti lelőhelyek bukkannak fel, miközben ugyancsak jellemző a javakhoz való hozzáférés meglepetésszerű volta, a „hirtelen átmenet”; az ember és a környezet, az erőforrások és a szerszámok közötti viszony drasztikus megváltozása.

Nézd, itt a kábel, megvan a kábel... nézd, csak ki kell húznom... (TR/WB/7).

Ez a felszíni szén... úgy van, hogy – megkapargatod és ott van... és megvan... antracit...⁶ mesebeszéd, hogy ezer méterrel a föld alatt fekszik... itt van... kiváló... a felszínen, felszíni (TR/WB/13).

Itt hirtelen kilóg egy kábel, valami megszakadt... és mondom: „megássuk, mennyi lesz”... begyűjtöttük, és máris megvan... megkalapáltuk, leállítottuk, fel a biciklire, vittük eladni... (TR/WB/25).

Egy csomó gomba, gomba jelent meg... – mondja az egyik szénfejtő – itt nem volt gomba... most meg vargányák szanaszét... vörösek, barnák... (...), és valamikor, mondom, itt nem volt gomba, hordom a fát... Fogtam a fűrész, lassacskán... Kocsival elhordtam... (TR/WB/25).

Itt egy egész tartályt kiástunk... a gázmű után... itt volt hirtelen egy egész tartály (TR/WB/25).

Az ember és az erőforrások e viszonya tehát váratlan és gyors, ami azt jelenti, hogy a kutatás nehézségei egyik pillanatról a másikra felfedezéssé változnak át, és gyakran csak ekkor kezdődik el az érdemi munka. Ekkor a tárgyak nem annyira adott statikus használati sajátosságaik révén kerülnek az észlelés terébe, hanem inkább újszerű alkalmazhatóságuk és új sajátosságaik lehetőségein keresztül. E körülmények között a „környezetben való lét”, „a dolgok közegébe ágyazott lét” korábban már leírt, változékony és dinamikus módja tárul fel (vö. Merleau-Ponty 2012: 326).

Tim Ingold (1992: 40–42) Jakob von Uexküll és James Gibson után rámutat, hogy a tárgy sajátossága az emberi (és állati) világban – mint fentebb írtam – nem annyira a tárgy fizi-

⁵ A lengyel 'poniemiemiekie' kifejezés megfelelőjeként egyaránt használok a 'németek után maradt' és a 'posztnémet' kifejezést (*a ford.*).

⁶ Az antracit a legjobb minőségű kőszén, amely nagy fűtőértékkel rendelkezik (*a ford.*).

kai tulajdonságaihoz tartozik, mint inkább a szóban forgó tárgy és azon organizmus, létező közötti viszonyhoz, amely e tárgyat szemügyre veszi, megérinti, felemeli, kitapintja. Tehát a tárgy sajátosságává voltaképpen a tárgy és az azt érzékelő organizmus közötti viszony válik, amely a dolgok viszonyában új, szubjektív beállítódást, egy azonnal teremtdő szubjektív univerzumot (*Umwelt*)⁷ hoz létre. Míg ebből a szempontból a kő például a rák számára „menedékként” szolgálhat, addig a haragos ember számára azonnal „dobnivaló tárggyá” válik (Ingold 1992: 42). Ebben a megközelítésben az ember a tárgyakkal szemben előzetes irányultsággal, beállítódással bír, valamit vár a dolgoktól. A dolog, a tárgy – írja Merleau-Ponty – „nem egy kitüntetett megjelenés, amely megmaradna a megjelenések egyikének, hanem a viszonyok váza, amit az összes megjelenés kielégít” (Merleau-Ponty 2012: 327). Ebben a viszonyban az a bizonyos *figyelem* tárul fel, amelyet az organizmus szentel a környezetének. Ebből az következik, hogy az organizmus – annak teste – minden egyes pillanatban valamilyen viszonyban van a környezetével, és a környezet eközben magának a testnek a meghosszabbításává (annak toldalékává) válik, míg a dolgok – ahogy Merleau-Ponty megragadja – a percepció és a manipuláció aktusai során a test „beékelődéseivé” válnak (2002: 56). A „saját test sémája” a külső valóság minden metszetében dinamikus módon „hagy nyomot”. Ingold arra következtetésre jut, hogy

nem az organizmus van hozzáillesztve a világ egy adott szegletéhez (*niche*), hanem maga az organizmus illeszti magához a világot azzal, hogy funkcióval ruhazza fel azokat a tárgyakat, amelyekkel kapcsolatba lép, és ezáltal a saját jelentésrendszeréhez kapcsolja őket. Ezért a szóban forgó organizmus környezete (*Umweltje*) az organizmus saját belső szervezetének a külső világra vonatkoztatott kivetítése vagy „eltervezése” (Ingold 1992: 42).

A niche van tehát hozzáillesztve az organizmusokhoz – a fémhulladékot kereső és kiásó testekhez; innen való a hatékonyság óriási jelentősége, amely a saját maguk által készített kéziszerszámok használatánál jelenik meg – ezek teremtik meg ugyanis a javak és az erőforrások lelőhelyeit. Lejegyeztem már az interjúalanyaim elragadtatottságát, amelyet a munkájuk kézi hatékonysága, a szerszám és a test teljesítménye váltott ki belőlük, például a szénszállításra szolgáló kocsi hatékonysága, amely „egy tonnát is elbír”. Számukra a jelentéses környezet ezen elemei, hogy úgy mondjam, egyfajta „kihunyt cselekvések” (G. H. Mead) – hiszen csupán a végrehajtott cselekvések révén tesznek szert sajátosságokra.

Ez az állítás egészen más fényt vet a „gödrök” ásásának, a gyűjtögetésnek, az üzemek és csarnokok fémhulladéokra, téglákra és gerendákra való bontásának gyakorlatára. Ez az új szakmák által kikényszerített emberi tevékenység – a szegényfejtést végzők, a fémhulladékgyűjtők és a gyűjtögetők ténykedése – azt eredményezi, hogy a dolgok és a környezet hirtelen teljesen más nézőpontból – az átalakíthatóságuk és a velük elvégezhető tevékenység lehetőségein keresztül – tárulnak fel. Az eddig ismert dolgok, a megszokott környezet, a romok, a régi csarnokok, a rétek felszíne, a városokat övező erdők társadalmilag kialakult jelentései megváltoznak, és valami egészen mássá válnak, mint voltak korábban. A fémhulladékgyűjtő keresgélő testének korrelátumává, a már említett „hozzáillesztett környezetté” alakulnak, egyszeriben már nem romok többé, hanem inkább nyersanyagforrások, fémelemek, acéltárgyak, rézkábelek, fagerendák forrásai; míg ennek megfelelően a földek, rétek, erdők és ligetek a kibányászható javak – a szén, a fémhulladék, a réz – lelőhelyeivé válnak. Abban az

⁷ Merleau-Ponty *Az észlelés fenomenológiája* című művének magyar fordításában (2012) az *Umwelt* „érzéki világként” szerepel (*a ford.*).

időben, amikor a bányák prosperáltak, e szén- és fémlelőhelyek – ahogy a szénfejtők és a fémhulladékgyűjtők hangsúlyozzák – senkit sem érdekeltek, csupán most, néhány éve kerültek a figyelem középpontjába, csupán most elemzik részletesen az acélkötegek rögzítéseit, a pillérek felületén látható szénerek futását, a megrozsdásodott bányászati infrastruktúrát. „A tárgy, amely beindítja a figyelmet [...] – írja Merleau-Ponty –, egy őt magát átalakító »megismerő eseményt« idéz elő, de csak annak a még kétértelmű értelemnek a révén, melyet a meghatározás számára kínál” (Merleau-Ponty 2012: 52).⁸

Ily módon az anyagi körülményeknek egy nagyobb átalakíthatósággal rendelkező társadalmi tere jött létre. Kialakult az a szféra, amelyben a dolgok felfedik a saját gyakorlati és szemantikai potenciáljukat, felfedik azt, amit „a meghatározás számára kínálnak”. A dolgok a rajtuk végrehajtható potenciális innovációkon, az átalakításuk lehetőségén, a teljesen más funkció betöltését lehetővé tévő hozzáillesztésen keresztül láttatják magukat: a kenyérsosarak szénszítaként szolgálnak, míg a gépjármű akkumulátora áramforrásként a szegényfejtők világításához, a robogó kereke pedig a szén kihúzását megkönnyítő csörlőként. Ebben a pillanatban feltárul a tárgyak átmeneti tere, a szénfejtő és a fémhulladékgyűjtő nem más, mint barkácsoló, aki – ahogy Lévi-Strauss írja (1994: 18–19) – „e sokrétű tárgyakat faggatja [...], hogy megértse, azok milyen jelentéssel bírhatnak egytől egyig, [...] ugyanaz a tölgyfából készült kocka lehet támaszték a nem elég erős fenyődeszkához, vagy talapzat, amely láthatóvá teszi az ódon fa faktúráját és csillogását”. A tárgyak megváltoztatják a státuszukat: a hulladékból hirtelen szerszám lesz (a régi hordóból téli tűztér válik a szegényfejtőben), hulladékból nyersanyaggá (a kidobott mosógépből fémhulladékká), berendezésből nyersanyaggá (vasúti váltóból fémhulladékká), nyersanyagból szerszámmá (betonacélból ásó-csákánnyá) válnak. A példákat e változatokra hosszan lehetne sorolni. Az átalakítások nem csupán technikaiak, hanem a dolgok szemléletmódját érintők is lehetnek, és az azokat végrehajtó embernek – ahogy Lévi-Strauss írja – „a már létező szerszámok és anyagok után kell nyúlania; összeállítani, esetlegesen módosítani azok leltári lajstromát” (Lévi-Strauss 1994: 18–19). A szegényfejtők torkolatánál gyakran régi székek, fotelek, asztalok, hordóból készült téli tűzterek állnak, és különböző szerszámok hevernek. Vélhetően minden egyes gyűjtőgetőnek (a sobięcini hulladékgyűjtő telepről) megvan a maga állása – ládából készült ülőalkalmatosságokkal, szerszámokkal, ásókkal, az anyagok ellenőrzésére szolgáló apró mágnesekkel, valamint előzetesen szelektált hulladékokkal – fémmel, papírral, ételmaradékkal, ruhákkal, rongyokkal stb. Ezek a tárgyak tehát a szénfejtők és gyűjtőgetők kezébe kerülnek, a kezükben újra alapanyaggá válnak, ezáltal pedig arra kényszerítik őket, hogy előrelátóan termeljenek és dolgokat építsenek. Ily módon a szerszámok és használati tárgyak egész „tárháza” jön létre, amelyek új jelleggel ruházzák fel a környezetet, egy belső gazdaságot, egyfajta ökológikus „világot” építve.

Bontás – gyűjtőgetés – tárgyak

Az egykor a föld alatt dolgozó szénfejtők és gyűjtőgetők tehát a szegényfejtők feltárásával és a fémhulladék gyűjtésével kijöttek „a felszínre”. Hogy hozzáférjenek a szükséges javakhoz, átkutatják a földek és a város felszínét. Képességeiktől és az általuk eltervezettektől (a szénerek és a fémhulladék-lelőhelyek felkutatásától) nagyon sok minden függ: kutatásaik teljes öko-

8 A fordítást módosítottam – (a ford.)

nómiája. Ezért átvizsgálják a szén és a föld felszíni rétegeit, azt keresik, merre futnak a szénerek és a használaton kívüli gázvezetékek. Az egyik szegényfejtő mezőn (a Sztygarska utca környékén) a szénfejtők gyakran bukannak a szénparcellákat jelző, német nyelvű feliratokkal ellátott gránitoszlopokra (határkövekre), és más, a németek után maradt tárgyakat is találnak: táblákat technikai jelzésekkel, a bánya elemeit. Véleményük szerint ezek az oszlopok hatalmas értékkel bírnak, a németek ugyanis – állításuk szerint – magas összeget fizetnek értük. Azonban általában az derült ki, hogy ezeket az oszlopokat a bányászok egyáltalán nem tették pénzzé, inkább otthon tartották, vagy az erdőben rejtegették azzal a feltételezéssel, hogy azok tartalékot jelentenek a nehéz időkre. „Amikor már nem lesz mit pénzzé tenni, akkor ezt még mindig el tudom adni” (TR/WB/8,13), „ez nagyon értékes... egy van belőle, de az a nehéz időkre van. Kiássuk és kész, elég kiemelni” (TR/WB/35). Vagy egy másik beszélgetésből:

Nézd, ott németek után maradt táblák voltak, amott meg németek után maradt szemöldökfák, németül van, volt rajta felirat, talán a tulajdonos nevével és a telep számával, évszámmal... A Thorezben⁹ volt egy tábla, 1876-os évszámmal, ott még vannak ilyen táblák. Ez el van nekem rejtve, mert egy ilyen tábláért most nyolcvan eurót kapok, egy kőért is kapok... euróban... itt van a telep megjelölése, minden látszik... nekem még 1806-os évszámmal is van egy... (...) Tudom, hol vannak ezek az oszlopok – hallottam egy másiktól. (...) Mindenütt van belőlük körös-körül, kiállnak a földből... én tudom, hol vannak, de nem mozdítom őket... elég, hogy én tudom, senki más nem találja meg őket (TR/WB/25).

E kövek és táblák ily módon megváltozott funkciójú tárgyakká válnak: egyfajta többletjelentésre tesznek szert. Ezeket a tárgyakat azonban későbbi javak forrásaiként félreteszik. Azt ugyan nem lehet tudni, hogy ezek a tárgyak a jövőben vásárlóra találnak-e, mégis így bánunk velük, miközben tulajdonképpen azonnal el kellene adniuk őket, minden értékes dolgot pénzzé kellene tenniük, ugyanis e családokban soha semmire sincs elég pénz. Mégis, folyton e sajátos erőforrásokról beszélnek – a kőről, amit valahol a szalmatető alatt rejtegetnek, az értékes képeretéről, amit találtak, a kibányászott „régiségekről”, amelyek „idővel biztos, hogy értékre tesznek szert” (TR/WB/24). Valamifajta kincssé válnak, abban az értelemben, amelyet Aron Gurevics tulajdonított e szónak (Guriewicz 1976: 223), vagyis hogy nem lehet őket pénzzé tenni, valahol elrejtve kell lenniük, „hét pecsét alatt”, éppen azért, hogy kincssé váljanak, akár a Nibelungok Rajna iszapjába süllyedt kincsének.¹⁰ A szénfejtők a szén felszíni rétegéből különböző furcsa tárgyakat ásnak ki; találtak régi, posztnémet poharat gótbetűs felirattal, 1936-os évszámmal, amely jelenleg (!) az egyik szénfejtő kredencén van kiállítva. Boguszów: „...itt mindent gyűjtenek, antik tárgyakat, régiségeket, a fiam kiásott egy po-

9 Kőszénbánya Wałbrzychban, amely 1950-től 1993-ig a Thorez bánya nevet viselte Maurice Thorez, a Francia Kommunista Párt vezetője után (*a ford.*).

10 Gurevics állítása természetesen a középkori kultúra egy kategóriájára vonatkozik, de a tárgyak efféle működés módját tágabb értelemben Arjun Appadurai (2008 [1986]) és Igor Kopytoff (2008 [1986]) is leírták. Az ilyen tárgyak egyedivé válásuk (szingularizációjuk) és árujellegük sajátos elvesztése (dekommodifikációjuk) során a jelentéshordozók tulajdonságaira tesznek szert (megtestesült jelek [*incarnated signs*] – ahogy Appadurai írja) –, az ilyen tárgynak tulajdonképpen „nincsen ára” [*pricelessness*] (Appadurai 1986: 19 [2008: 74]), és kívül marad az egyenértékű cserék szféráján (Kopytoff 1986 [2008]; vö. Appadurai 1986: 24 [2008: 77]). Így, amikor kilép ebből a kulturálisan teremtett értékrezsimből, könnyen átkerül a „kincs”, az „értéktárgy” szférájába (átértékelés [*transvaluation*], dekommodifikáció [*decommodification*], Appadurai 1986: 23 [2008: 77]), valami olyasminek a szférájába, amit nem lehet „kiadni”, elcserelni; különösen értékessé válik – egyfajta értékttöbbletre tesz szert (Appadurai, 1986: 25 [2008: 77]).

harat, olyan németek után maradtat, most nálam van otthon, harminchat, harminchatos évszámmal...” (TR/WB/17). Találtak metánszintmérő műszert, ezúttal a Szovjetunióban és a Lengyel Népköztársaságban gyártottat, találtak jelzőkürtöt, amelyről azt tartják, hogy az aknászmester tulajdona volt, bár ebben nem biztosak, és régi porcelánt (TR/WB/7, 17, 24). Lubskóban a fémhulladékgyűjtők hasonló posztnémet dolgokra lelnek, szerkezetek „rég” alkatrészeire, titokzatos posztnémet agyagedényre, amelyért a németek „valószínűleg busás összegeket fizetnek” (TR/LUB/4).

Mindamellett az a benyomásom, hogy a tárgyak a felszámolás utáni világ érzékelésének és tapasztalatának rendkívül lényeges módjává válnak. Ez azonban paradoxon: a bányák és az iparosított városok évszázadok alatt kialakított terének általános elértéktelenedése mellé hogyan társulhat az azon tárgyak iránti lelkesedés, amelyekre a bontás révén lehet szert tenni? Ezenfelül szeretném leszögezni, hogy ez a tapasztalat bizonyos értelemben az újdonság erejével hat, hiszen korábban, a kilencvenes évek rendszerváltása előtt senki sem mutatott érdeklődést e tárgyak iránt, és nem foglalkozott velük. A bányászok és a munkások több műszakban dolgoztak, és a munkán kívüli életüket is – ahogy korábban írtam – a bányák, a koksüzemek és a gyárak szervezték. Szombaton és vasárnap „lefektették a deszkákat” (táncolásra alkalmas emelvényt alakítottak ki), bányászzenekarok érkeztek, és a bányászok hajnalig mulattak (TR/WB/12). Most az idő teljes egészében az övék, „most csinálj, amit akarsz” – ahogy ők mondják. „Húsz-harminc évvel ezelőtt, ezekkel a kincsekkel, amik itt vannak, nem foglalkozott senki... – mondták a boguszóvi szénfejtők –, az emberek féltek, és ezenkívül senkinek sem volt ideje ilyesmire...” (TR/WB/35).

Most – néhány éve, egy évtizede – e tárgyak a szénfejtők és a fémhulladékgyűjtők otthonába kerülnek, sokszor azzal az ürüggyel, hogy egyszer majd pénzzé teszik őket („én tudom, hol vannak, de nem mozdítom őket... elég, hogy én tudom, senki más nem találja meg őket”, (...)) „ez el van nekem rejtve, mert egy ilyen tábláért most nyolcvan eurót kapok”). A wałbrzichi fémhulladék-felvásárló egyik dolgozója különböző tárgyakat gyűjt, amelyeket nagyon értékesnek ítélt, és – ahogy állítja – el tudná őket adni, de nem teszi (WAŁB 11). Olyan tárgyak ezek, amelyeket titokzatosnak és különlegesnek látnak (s amelyeket majd később, a nehéz időkben gyűjtőknek és közvetítőknek adnak el; az egyik szénfejtő családnak fáj a szíve, hogy el kell adniuk a kőcserépből készült német birodalmi sást, TR/WB/24).

Különösen meglepő, hogy a Lengyel Népköztársaság évtizedei alatt, amikor a bányák teljes gőzzel működtek, e tárgyak, e „kincsek” iránt – ahogy a szénfejtők mondják – senki sem mutatott érdeklődést. „Az átkosban nem volt idő, senki sem tudta, nem volt szabad tudni” (TR/WB/35). Ez a titokzatos és a maga módján értékes múlt csak most került felszínre, miután felszámolták az élet és a munka ipari, Lengyel Népköztársaságban uralkodó szabályozását. Manapság a munkanélküli wałbrzichi családok többségében, Boguszów munkanélküli lakosainál régi, posztnémet tárgyakat találunk, de találunk posztnémet képeslapokat is német nyelvű feliratokkal, amelyek olyan helyeket ábrázolnak, ahol immár három-négy nemzedék óta lengyelek élnek.¹¹ A posztnémet földek ismételt felfedezésének és birtokbavételének jelensége persze szélesebb körben is jelen van a lengyel tapasztalatokban. Éppen ilyen képeslapokkal egészítette ki emlékiratait, gyermekkori palimpszesztjeit Stefan Chwin a *Krótki kurs archeologii pamięci*-ben [Rövid lecke az emlékezet archeológiájáról].

11 Wałbrzychban és Świdnicában néhány éve nagy népszerűségnek örvendnek a németek utáni tárgyak, képeslapok, térképek és más emléktárgyak vásárai (természetesen ez szorosan összefügg az idelátogató német gyűjtőkkel).

És ilyen képeslapokkal egészítik ki az egykori wałbrzychi bányászok a magángyűjteményeiket, amelyekben minden lehetséges emléktárgy fényképét összeszedik: bányászati térképeket, határköveket, szerszámokét, metánszintmérőket, német feliratú lámpáikat. „Aleksander Muchának hívnak. Bányamérnök vagyok, szénbányák egykori dolgozója” – ilyen aláírással látja el például az egyik gyűjtő, egykori bányamérnök a magánvitrinjét (amely a „Wałbrzychi szénbányászat emléktárgyai” címet viseli).

Ez a vitrin – írja – egyszerű és szükséges módon mutatja be azokat a tárgyakat és objektumokat, amelyekből a bányászat utáni Wałbrzychban *rengeteg van, bárhová is lépünk* [kiemelés tőlem – T. R.], és amelyekre gyakran nem fordítunk figyelmet.

Ez, ahogy korábban írtam, a háború utáni történelem tapasztalatainak – a visszaszerzett területek háború utáni lerombolásának és fosztogatásának – meglepő megismétlődése. A posztnémet örökség birtokbavétele több ízben is a dolgok, a házak és az infrastruktúra rombolásával, megsemmisítésével kezdődött. A lakosok figyelmét csak ezután vonták magukra a dolgok, a burkolóelemek töredékei, a német inskripciók, amelyeket könyörtelenül pusztítottak el és töröltek ki.

Jelenleg, több mint fél évszázaddal később, az épületeket szétszerelő és lebontó wałbrzychi, lubskói munkanélküliek hasonlóképpen kutatnak a németek után maradt föld alatti alagútrendszerek, az építmények alapszerkezete és a technikai jelzések után. A fémhulladékok megmunkálása, az acélsínek kovácsolása során ugyanis arra kényszerülnek, hogy a régi rögzítéseket és a régi szerkezeteket fürkésszék; újra „felfedezik” a szennyvízelvezetés, a vezetékek, a csövek, a kutak posztnémet rendszerét, a bányák alkatrészeit, a kapcsolótáblákat és biztosítókat. Ismét „felfedezik”, mondhatni fél évszázad után, hogy mindaz, amit szétszerelnek, „kihuzigálnak”, „kicibálnak”, mindaz, ami „alul” van, a teljes infrastruktúra a történelem része, és a német földek időszakához tartozik. A szénfejtők, egykori bányászok, a szénerek nyomában ásva, ily módon törnek át a hajdani, németek után maradt tárnákhoz és alagutakhoz. Ezekben haladva felismerik a szénereket, az egykori telepek peremét. A múlt, különösképpen pedig a német múlt képezi a leginkább kézre álló és legalapvetőbb „térképet”. Nem messze a szénmezőktől, a lebontott gázerőmű területén húzódnak – legalábbis egyes szénfejtők szerint – a németek után maradt föld alatti rendszerek.

Azt nem lehet igazán tudni, mi van ott – fejtegették az egyik beszélgetés során –, ott vannak valószínűleg a berendezések és más dolgok lerakatai, két emelet mélyre nyúlnak, egészen a Victoria bánya teljesen kitermelt aknáig, valamelyik lépcsőket látott ott, de tovább már a bejárata be volt temetve... (TR/WB/23).

Itt minden tele van kincsekkel – mondták a mellettük dolgozó csoportok –, valahol itt van a Borostyánszoba,¹² itt a vonat valahol bement a híd alá, de ki már nem jött (TR/WB/17).

Valahol a hajdani igazgatóság környékén egy vonat ment be az alagútba aranyrudakkal, de eltemetődött... voltak, akik megpróbáltak áttörni, de gáz volt ott, és semmit sem lehetett csinálni... (TR/WB/23).

12 A borostyánszoba, amelynek falait teljes egészében borostyánfaragványok díszítették, I. Frigyes porosz király megrendelésére készült el 1711-ben. Nem sokkal később I. Frigyes a borostyánszobát Nagy Péter orosz cárnak ajándékozta, amely a Katalin-palotában kapott helyet. A kincs a második világháború alatti náci fosztogatások áldozatául esett, a faragványoknak nyoma veszett. A borostyánszoba azóta is a felbecsülhetetlen értékű, elveszett kincs metaforája, amelynek nyomába számos kincsvadász eredt, a mai napig kutatva hollétét (*a ford.*).

A németek után maradt múlt különleges formákat ölt, az egykori bányászok szerint szinte mindenütt német szénmezők és alagutak terülnek el, gótikus boltívekkel. Ahogy arra fény derült, a szénfejtők egy része posztnémet földtani tervrajzokat vásárol, hogy azonosítsák a felszíni ereket, és ott kezdjenek ásni: „vannak németektől maradt térképeink és itt dolgozunk... minden egyes ér szépen meg van rajzolva...” (TR/WB/9). A német térképek azt eredményezik, hogy az egykori bányászok számára a szénerek jelentéstelivé és titokzatosává válnak – a szénfejtők hajdani német lejtaknákat mutatnak nekem, amelyek a hegy mélyébe nyúlnak, megjegyezve, hogy

ők itt az egész hegyen keresztülásták magukat, és itt keresztiezik egymást a járatok... ez biztos, ők semmi sem csinálnak véletlenül, itt valaminek kellett lennie, ami... nekünk most nincs esélyünk ott keresztülásmi magunkat... egyébként a fiúk egy német alagútig ástak, de ott gáz szivárgott, és gyorsan visszafalazták (TR/WB/23).

Idejött egy német a fiával – mesélte az egyik wałbrzychi szénfejtő –, megsárgult, régi térképekkel. Ott álltak, az meg a fiának magyarázta, hogy ott volt a bányatelep... ahol ő dolgozott... és azt mondta, hogy mindent lebetonoztak... sírt... azt parancsolta a fiának, hogy vegye meg ezt a földet... csak a térképhez kell tartania magát... valaminek ott lennie kell (WALB 14).

Ezek a nem mindennapi föld alatti tartományok új életre kelnek a nyugati országrész lakóinak tudatában.

- Tudod, hol lakunk? – kérdezte az egyik fiatal szénfejtő.
- Boża Górán [magyarul: Istenhegyen]... Boża Górán, érted? [Boguszówról van szó, vagyis a német Gottesbergről]. Itt, ezekben a hegyekben mindent megtalálsz. Itt kell lennie a borostyánszobának elrejtve, de megijedtek, mert ez Boża Góra... mindenféle dolgok vannak itt elrejtve, a hegyek mélyén végig alagutakkal... (TR/WB/33).

A szénfejtők és fémhulladék-gyűjtők között így derül fény a föld alatti tartományra, a hajdani infrastruktúrákra. És ahogy sokan közülük gyerekkorukban régi aknákra és alagutakra bukkantak, s azokba bemerészkedtek, ami egyébként más helyeken is a gyerekek tipikus tevékenységét képezi (vö. többek között Karpińska 2000), úgy jutnak most el a felfedezéshez a bontás és rombolás aktusain keresztül. És éppúgy, ahogy a háború utáni években, a németek után maradt szerkezetek lebontása és széthordása, a gyárak és a föld alatti raktárak kifosztása idején megszülettek a legendák a borostyánszobáról, a valahol Szczecin környékén elrejtett aranyvonatról, az egészen Berlinig vezető föld alatti alagutakról és autópályákról (Kowalewski 2004), úgy éled most újjá ez az egész képzeletvilág.

Itt még rengeteg dolog van... csak ásni kell... a szomszédnak van fémkeresője, ő ebből él, fémhulladék, alumínium... ő már különféle dolgokat talált, valamiféle szablyákat hozott, érméket, érdemjeleket... nem mutatott meg soha senkinek semmit sem... (TR/WB/34).

A felszín átkutatása és az épületek lebontása, a város egészének *szétszedése* egyúttal sajátos *összeszedés* (gyűjtési szenvedély) is – a bontástól a gyűjtögetésig vezető út nagyon rövid. Lubskóban minden egyes munkanélküliek által kibontott és megtisztított téglaszemügyre vétel és csodálat tárgyát képezi (és kell képeznie). A bontások szükségessé teszik azt, és alkalmat kínálnak arra, hogy átnézzék a teljes szerkezetet, például a mozdonyszín vagy a bányákat összekötő hajdani technikai vezetékek konstrukcióját és tervrajzát (kölcsonösen

magyarázták egymásnak, merre futottak ezek a németek után maradt „fantasztikus” vezetőek és föld alatti összeköttetések). Hogyan oszthatóak e gyakorlatok és azok tárgyai: a lebontott épületek, a megszerzett dolgok, a kinyert fémek – rudak és veretek –, az értékes, németek után maradt tárgyak? A kérdés nem kis nehézséget okoz. Hogyan nevezhetjük a lebontás és a felszámolás, valamint a múzeum számára való gyűjtés közötti átmenetet? Marcin Kula (2002: 68–69) az átmeneti szférák problematikusságát tárgyalja, amelyre a műemlék kategóriájának segítségével mutat rá. Példaként a háború utáni Varsóban található törmelékhalomok szolgálnak, amelyeken „nemzeti műemlék” feliratú táblákat helyeztek el, vagy a huszadik század első felének elavult üzemei, amelyek közül némelyik műemléki rangra tett szert, némelyik azonban nem. Hasonlóképpen mutat rá Diane Barthel (1996: 55–77) *Historic Preservation: Collective Memory and Historical Identity* [Örökségvédelem: Kollektív emlékezet és történeti identitás] című könyvében, hogy az ipari örökség védelmének eszméje nem csupán azokra az üzemekre vonatkozik, amelyekben nemrégiben még termelés folyt, és munkásokat alkalmaztak. Marcin Kulához hasonlóan ő is amellett érvel, hogy a bezárt, lebontott ipari üzem és a múzeum közötti határ elmosódik. Ez bizonyos értelemben paradoxon – hiszen a múzeumok nem jöhetnek létre, ha nem következik be korábban valamifajta szétszerelés és bontás. Függetlenül attól, hogy a szövés-fonás kézműiparának leáldozásáról vagy az egyiptomi főméltóságok megszerzett és Európába szállított szarkofágjairól van-e szó. Wałbrzychban és Lubskóban ez a kép rendkívül élesen mutatkozik meg, az egykori Thorez bányában ugyanis bányászati múzeumot (Ipari és Technikai Múzeumot) hoztak létre azokkal a berendezésekkel, amelyeket még nem „raboltak el”, és amelyeken még nem adtak túl.¹³ A múzeum öre a bánya egykori igazgatója, míg a múzeum munkatársai egykori bányászok és bányamentők. Ez azonban nem változtat azon a tényen, hogy Wałbrzych lakosai továbbra is igyekeznek fémhulladékot szerezni, föld alatti átjárókon keresztül eljutnak a múzeum területére, és mindent lebontanak, ami érték még maradt, vagy ami – akár nyersanyagként, akár önmagában való tárgyként – bármilyen értékkel bír. E múzeum legalábbis különös, mintha még nem történt volna meg a múzeumválasztása.

Adódik tehát a kérdés: hol húzódik a határ a hulladék és a kincs között? A műemlék és a rom között? A felszámolás és a múzeum között? Azt mondhatjuk, hogy éppen ebben a „közbulső térben”, a kincs és a hulladék között, ahogy az az ország nyugati területein megjelent. Andrzej Brenz az *Oswajanie niemieckiego dziedzictwa kulturowego* (1997) [A német kulturális örökség birtokbavétele] című munkájában azt írja, hogy Gorzów Wielkopolski környékén a németek után maradt tárgyak szemléletének és kezelésének újfajta módja jött létre.

Valamikor [ezeket a tárgyakat – T. R.] – tekintettel a származásukra vagy a kezelésükkel kapcsolatos tudás hiányára – eltették az útból vagy megsemmisítették, jelen helyzetben azonban a hozomány elemeivé válnak, amelyeket kiállítanak, beleértve a képeket, tükröket, órákat, jellegzetes kávéörlőket, német feliratú kerámiaedényeket és az étkezészetek elemeit (Brenz 1997: 206).

13 Az elavult, ócska gyártelep és az „értékes kiállítási tárgyakkal” teli technikai múzeum közötti átmeneti állapotról, valamint azok új jelentésekkel és funkciókkal való felruházásáról írnak a posztindusztriális örökség kezeléséről szóló lengyel–brit kiadvány szerzői is, a dezindusztrializált körzetekre egyaránt hozva lengyel (Dolny Śląsk) és brit példákat (Közép-Anglia, Birmingham vidéke) (lásd Historyczne okregi... 1997, s ebben különösképpen Mende 1997: 143–153 és Watson 1997: 353–361).

2. kép. Bányamúzeum (Fotó: Paweł Pałgan)

Brencz ugyancsak ír egy Santok járásból való gyűjtőgetőről és gyűjtőről, aki évek óta különböző – általában német – tárgyakat és műemlékdarabokat gyűjt. Ez egy teljesen új kutatási terület, ami csupán most kezd láthatóvá válni. E jelenség tükrében – ahogy már szóltam róla – a történelem paradox módon ismétlődik meg: ahogy a háborút követő években a német tárgyakat ész nélkül semmisítették meg, hogy eltöröljék a földek idegenségét, amelyeken a lengyel áttelepítettek élni kényszerültek, halomra semmisítették meg a fényképeket, „tiroli figurákat”, a porcelánt, sőt még a vízvezetékek tervrajzait is, úgy tesznek szert e tárgyak most új, különleges értékre (vö. Kolbuszewski 1988: 78). Ez a tevékenység spontán, kívül marad az észszerű használhatóság, az örökségvédelem kategóriáján, és az ehhez hasonlókon. Kollektív átrendeződés ment végbe az életmód, sőt a kollektív emlékezet tekintetében. Nap mint nap sokan gyűjtik ezeket az értékes, időnként meglepő származású tárgyakat. Szemügyre veszik, leporolják, csodálják őket, és eladják régiségkereskedőknek, vagy az ócskapiacra kerülnek. Némelyiket azonban különös indokkal – kincsként, titokzatos régiségként, a javak csodálatos forrásaként – visszatartják. Ez az anyagi örökség általános lebontásának és szétszerelésének hozadéka/következménye Lengyelország dezindusztrializált nyugati területein.

Dolgok

A javak és a tárgyak társadalmi körforgása, ahogy arra Arjun Appadurai (2008 [1986]) és Igor Kopytoff (2008 [1986]) rámutattak, két szélsőség – egyrészt a teljes árujelleg és egységesítés (vagyis „a Marx-féle termékek”), másrészt a dolgok szingularitása és egyedisége (vagyis „a Mauss-féle ajándékok”) – között valósul meg. Az első esetben a különböző dolgoknak bizonyos standardizált értékeket tulajdonítunk, amelyek ily módon „ugyanolyanná”, és ezen keresztül közvetlenül kicserélhetővé válnak, így „kommodifikáltak” (Kopytoff 2008 [1986]). Egy olyan társadalomra vonatkoznak, amelyben a javak értéke, amennyire lehetséges, egységesített, a cserék kommodifikált és monetarizált módon, az egyenértékűség elve alapján valósulnak meg. A második esetben a dolgok egyediségével és

individualitásával, valamint a nem egyenértékű cserével van dolgunk¹⁴ – az archaikus kultúrákban mélyen gyökerező kölcsönösség alapján működő ajándékok és viszontajándékok, szolgáltatások és ellenszolgáltatások gazdaságával (Mauss 2004). Itt megfigyelhető az ellentét, amely egyrészt a kulturálisan elfogadott áruk, másrészt az egyedi, megismételhetetlen dolgok és – Krzysztof Pomian kifejezését használva – szemioforok között áll fenn, amelyek meg vannak fosztva a használati funkciótól a saját jelentésük és érték-tárgylétük javára. E két szélsőség között azonban léteznek közbülső mezők. A tárgyak kikerülhetnek az érték e külsődleges kódjának – vagy ahogy Appadurai írja, az „értékrezsimnek” – a hatálya alól (bár e „rezsim” is magában hordozza az értékek és jelentések átalakulásának lehetőségét, lásd 1986: 14–15, magyar ford. 2008: 70). A tárgy ekkor elvált a meghatározottságától, és bizonyos potenciálra tesz szert, hol jobban, hol kevésbé válik cserélhetővé, csereértéke pedig társadalmi jelentésekből és konszenzusokból ered. Léteznek ugyanakkor a dolgok „útjai”, „terelőútjai” és „életrajzai” (Appadurai 1986: 14–15 [2008: 70–71]), amelyek keretében e folyamatok újabb fázisai alakulnak ki: az „áru-fázis”, a „hulladék-fázis”, a „végfázis”, az „értéktárgy-fázis” vagy a „műemlék-fázis”. Röppályája során a dolog letérhet az „útról”, terelőútra kerülhet, közbülső szakaszokat, tárgyasított társadalmi kötelekeket (Appadurai 1986: 18 [2008: 72–73]), vagyis átmeneti társadalmi tárgyakat hozva létre.

Walbrzychban és környékén, Lubskóban, és valószínűleg más dezindusztrializált városokban a röppályák és a jelentések a „felszabadulás” folyamatainak hatálya alá esnek, amelyek során a dolgok további sajátos átmeneti állapotai jönnek létre. A tárgyak körforgása így merőben új minőségeket hoz létre, a dolgok egymást követő szakaszokon mennek keresztül, melyek azonban társadalmi létüknek csupán néhány pillanatát vagy időszakát jelentik, míg cseréjük színterei merőben új konfigurációkat hoznak létre. Az eddig szinte észrevétlen dolgok újfent értékre tesznek szert. „Élettörténetük” meghosszabbodik, merőben új mintázatokba rendeződik, messze túllép a termelés – monetáris csere – fogyasztás/használat keretein, és egyre inkább egy meghatározatlan, átmeneti szférához idomul. Ily módon a dolog benyomul az ember és annak jelentésvilága közé, a dolog és a jelentésvilág közötti kapcsolat fellazul – a tárgyak, az épületek, az infrastruktúra elemei elveszítik állandó, társadalmilag létrehozott jellegüket. Példaként szolgáljon annak a még német technikai kódokkal ellátott kapcsolótáblának a története, amelyet fémhulladékgyűjtők loptak el az Ipari és Technikai Múzeumból (ahová posztnémet föld alatti járatokon keresztül jutottak el), egy lényegét tekintve közbülső helyről, amely a (hivatalos) múzeum és a (nem hivatalos) hulladékgyűjtő között foglal helyet (számos szénfejtő tréfálkozott azon az ötleten, hogy a múzeumot éppen ezen a helyen – a felszámolt bánya helyén – hozzák létre). A kapcsolótábla ezt követően egy fémhulladék-felvasárlóhoz került, ahol a kiállítási tárgy (korábban ócskaság) státuszából nyersanyaggá, fémhulladékká vált – igaz, nem végérvényesen, hiszen a felvasárlóknál, a hulladéklerakók-

14 Itt ugyanakkor – magyarázza Appadurai (1986: 12–13 [2008: 68–69]) – az ökonomikusan gondolkodó nyugati társadalmak, valamint a kölcsönösség alapján működő helyi vagy archaikus társadalmak elég drasztikus polarizációjával szembesülünk [*the West – the Rest*]. Az utóbbi fél évszázadban – teszi hozzá Appadurai – számos antropológus munkája egyrészt az ajándékok és a barterek cseréinek elemeit magukban foglaló modern gazdaságok kulturális-életmódbeli vetületére, másrészt a „kezdetleges” társadalmakban a közvetlen cserén és a kölcsönösség elvén alapuló társadalmi mechanizmusok kalkulatív jellegére összpontosított. Mindkét esetben a kommodifikáció sajátos folyamataival van dolgunk, és mindkét esetben létezik olyasvalami, amit Appadurai után (parafrázálva „az ajándékok szellemét” Maussnál) „az áruk szellemének” lehetne nevezni (Appadurai 1986: 6 [2008: 64]). Az ajándék és az áru szférája tehát különböző mértékben fonódik össze, megeremtetve az értékversenyeket (Appadurai 1986: 20–21 [2008: 75]).

ban és a szegényfejtőkben egyaránt történnek „csodák”, és a kapcsolótáblát, csodák csodája, újra kiállíthatják a hulladékfelvásárlónál (akár titokban, mint kiállítási és értéktárgyat), hogy ezek után, legalábbis alkatrészenként, újra a német ócskaságok és képeslapok vásárára kerüljön, amelyet hetente rendeznek Świdnicától nem messze. Ily módon a kapcsolótábla bizonyos értelemben meghatározatlan, változékony, és ezen keresztül lehetőségekkel teli tárggyá vált (hiszen továbbra is meg-megújuló lehetőségekkel rendelkezik, hogy „valami több” legyen). Mindez rendkívül jellemző a wałbrzychi bányászat utáni tárgyakra.

Wałbrzychban így a különböző dolgoknak tulajdonított potenciális társadalmi jelentések további kötelékei jönnek létre: e dolgok közé tartoznak – ahogy írtam – a kiásott, megőrzött határkövek, „amelyeket majd valamikor el lehet adni”; egy németek után maradt pohárrelikvia, amelyről „nem tudni, hogy kié volt”, ahogy azt sem, „mi van ráírva”; egy németek utáni képkeret, amelyre idáig senki sem fordított figyelmet, de amely most „bizonyára értékes”, „sokat érhet”; „de itt olyan dolgok vannak... van egy eredeti német metánmérőm... kiásták... ez olyan kincs, amelyre egy német gondolkodás nélkül lecsapna... Ők összegyűjtik” (TR/WB/4). A potenciáljuk – s erre érdemes újra felhívni a figyelmet – minden esetben társadalmi gyakorlat hozadéka, legyen az a németek utáni ócskaságokkal való megnövekedett kereskedelem, vezetékek vagy szegényfejtők ásása, szerszámok átalakítása. A dolgok és azok társadalmilag kialakult jelentéseinek változékonyága így széles körben jelen lévő, általános tapasztalat, amely egyaránt vonatkozik a mindennapi használati tárgyakra, az ipari infrastruktúrára, de teljes épületekre is. „Ők [a munkanélküliek, a fémhulladékgyűjtők] – meséli az egyik múzeumőr – ránéznek a múzeumunkra, és azt gondolják, »mennyi fémhulladék van nálatok!«... azt gondolják, hogy ez fémhulladék-múzeum...” (TR/WB/37). Ez a változékonyág, amely a hulladékok értéktárgyakká alakulását jelenti és viszont, az anyagi javak társadalmilag mozgásba lendített, felszabadított szférájában válik lehetségessé.

Wałbrzychban és Boguszów-Gorcében a szénfejtők és a fémhulladékgyűjtők körében teljes erővel mutatkozik meg az emberek és a tárgyak dinamikus, felszín alatti kapcsolata. Judy Attfield (2000) a *Wild Things. The Material Culture of Everyday Life* [Vad dolgok: A mindennapi élet materiális kultúrája] című munkájában rámutat, hogy a mindennapi használati tárgyakkal való bánásmód általában társadalmilag, szabványosított és modernizált módon jön létre. Ekkor a munkások környezetében egy külsőleg megtervezett életstílus termelésén keresztül a tárgyak esztétikájának és használatuk gyakorlatának adott mintája (a *design*) – vagyis a tárgyak közötti lét adott módja – alapozódik meg. A minta, amellyel az ember a dolgokat ellátja, és a mód, ahogy azokat létrehozza, jóval túllép a szabványosított termelés aktusán – hiszen a tárgyak ugyanúgy alakulnak a használatuk során, vagyis a termelés fázisa után. A tervezés fázisát ugyanis számos átmeneti fázis követi, és ezekben a tárgyak újabb jelentésre tesznek szert (ezek már *irányultsággal rendelkező dolgok* [*things with attitude*], írja Attfield, 2000: 11). Wałbrzychban és környékén ez az egész láthatatlan szféra mintha mindenütt jelenvalóvá vált volna – azok után az évtizedek után, amelyeket a bányászati tárgyak és felszerelés egynemű kultúrája és a szocialista dizájn jellemzett, az anyagi javak és szolgáltatások „felszabadulása” következett be, ahogy spontán és észrevétlen módon kicsúsznak az emberek és a tárgyak közötti, korábbi, szabványosított viszonyok közül. A dolgok így újra és újra nem várt kapcsolatokat formálnak a társadalmi jelentéseikkel (Attfield 2000: 15–16): egyszer szétfeszítik azok kereteit, másszor megszilárdítják azokat, eltérő pályákon kezdenek keringeni, immár valami teljesen mást jelölnek. Ekkor szabadon beilleszkedhetnek a környező világba. A Victoria bánya jelenleg elhagyatott épületeiből a szénfejtők kiszereznek és összegyűjtnek mindent, ami kapóra jöhet: „a testvérem fogott egy ajtófoglatot,

mert a miénk régi volt, elrohadt – kicserélte”; a szegényfejtők fölé táblákat akasztanak ki olyan feliratokkal, mint „konferenciaterem”, a kihordott ajtók pedig platóként szolgálnak a szén szállításához (Plińska 2005: 5); egy másik szénfejtő mezőn elromlott, bontott autókból – Żukokból, Polskikból, Fiatokból – származó motorháztetőket alkalmaztak a szén szállítására. A bontás és a gyűjtés általános tapasztalatának keretei között azonban még valami zajlik. Ez a mindennapi, spontán eltávolodás a dolgok kulturális formájától/mintázatától azt eredményezi, hogy a tárgyak saját vitalításra tesznek szert, képesek „visszatükrözni” bizonyos tartalmakat és jelentéseket. A tárgyak, ahogy Attfield (2000: 33) írja Peter Pelsre (1998: 93) hivatkozva, képesek arra, hogy „visszabeszéljenek”.

Ezek közé a „válaszoló” tárgyak közé tartoznak többek között a kiásvott, szétszerelt ócskaságok, a posztnémet „kincsek” és „csodák”. Mikor e tárgyak letértek az egységesített, külsőleg megtervezett utakról, kikerültek a munkások modernizált életmódjának keretei közül, akkor – már mint ritkaságok – a gyűjtők személyes – és képzeletbeli – gyűjteményeibe kerültek. A tárgyak, amelyekre ezek az emberek bukkannak, így elsődlegesen fantasztikus (talán érzelmi) dimenzióval rendelkeznek, s csak ezután történelmivel. Ezek a „vad tárgyak”, ahogy Attfield bizonyítja, minden napi tapasztalatban jelen vannak: ez „a dolgok elrendezetlen, vad világa – egyszóval a mindennapiság” (Attfield 2000: 50). A gyűjtésük – mentális-képzeletbeli értelemben – leginkább a „történeti” ritkaságok gyűjtéséhez fogható. A ritkaságok gyűjteménye vagy tárlata pedig a muzeális vagy történelmi narratíva egy formája (Pomian 1996: 64–70; Clifford 2002: 442–445) azzal együtt, hogy – a mi nézőpontunkból – e narratíva meg van fosztva az átgondolt, ok-okozati tervezéstől. A ritkaságok tárában a gyűjtemények történeti szempontból teljesen véletlenszerű és értelmetlen gyűjteményeket képeznek, például a koppenhágai Kunstkammerban egyaránt vannak meggyagból készült miniatűr papucskok, egy elefántcsontból készített csontvázmodell vagy Absalon püspök süvege, amely voltaképpen egy 16. századi magyar süveg (Wieczorkiewicz 1996: 37). Vajon ez alapján e gyűjteményt kötik-e bármilyen szabályok? A kérdés változatlanul nyitott marad. Itt azonban rá lehet mutatni a létrejövő gyűjteményekben és tárlatokban rejlő történelem és idő adott dimenziójára. Úgy tűnik számomra, hogy ez egy különösen intenzíven – és hangsúlyozottan a jelenben, itt és most – megélt történelem. Teljes időszakok sűrűsödnek össze benne, a gyűjteményekben váltakozva egyaránt vannak német teáscsészék és metánmérő műszerek, a Lengyel Népköztársaság idejéből való bányáslámpák és rézvezetékek: ezek közül minden egyes tárgy a maga módján kincs és trófea egyben.

Emlékezet

Milyen narratíva jelenik meg tehát a bányászat utáni, dezindustrializált Wałbrzychban? Először is, a kollektív emlékezet egy újjáalakuló formájáról van szó, amely kapcsolatban áll az aktuális helyzettel, a bányák felszámolásának történetével és a bekövetkezett társadalmi-gazdasági katasztróféával. Az emlékezet itt a lokális mitizálásnak rendelődik alá, amelyben teljes időszakok sűrűsödnek össze. A bányák működésének időszaka egészen más, érzelmektől telített dimenziót kap, megszakítva a lineáris történelem folyását. Az idő javarészt két részre tagolódik: a likvidáció előttre és utánra. A narratívát ezért az az elv vezérli, amely szerint az idő két részre oszlik: a „régebben” időszakára (amikor „minden megvolt”, a bányák „szakadatlanul dolgoztak”, „lefektették a deszkákat”, koncerteket szerveztek) és a „jelen” időszakára

(amikor, ahogy mondogatják, „semmi sincs”). Ezek, ahogy már számtalanszor bebizonyították, tipikus formulák, amelyek a gazdasági rendszerváltás során lemorzsolódó és marginalizálódó csoportok elbeszélés módját jellemzik, amely a ritualizált panaszok, a kollektív lamentáció és a sajnálkozás jellegét ölti magára. Azt lehetne mondani, hogy ez az emlékezés struktúrájának összesűrűsödése, amely leegyszerűsíti a korszakokat (vö. Rakowski 2001, 2006; Sulima 2003; Tarkowska 1993); ennek során a múlt egyes elemei fejlődnek, megerősödnek és a jelen kifejezőelemeivé válnak, mások azonban kitörlődnek és kizáródnak a társadalmi kommunikációból. Ez a voltaképpeni likvidáció időszakának egyfajta kollektív „strukturális amnéziája”, a szóban forgó időszak ugyanis összezsugorodik, mintha a ma (a munkanélküliség és a likvidáció) és az akkor (a működő bányák) közül eltűnt volna az idő.¹⁵ Az emlékezet e struktúrája kiélesedik vagy egyenesen „felrobban” azon viszonyok közepette, amelyeket a modern/indusztriális történelem – vagyis a munkások életmódját szabályozó, a mindennapi élet rendjét felügyelő, a műszakok, a fejtésmennyiség, a kitermelések által megszabott valóságot megteremtő állami szféra – megszűnése idéz elő. Ahogy ehhez hasonlóan Kirsten Hastrup (1997) a Bozon és Thiesse által a franciaországi elszegényedett népesség körében végzett kutatásokat kommentálva írja:

Az embereknek, akik kívül találták magukat azoknak a sűrű sorokkal írott történelmén, akik azt „meghatározzák” [definers], nem marad más, mint e történelem csődje – és a mítoszhoz való visszatérés. Azok, akik megfosztattak a saját balsorsuk különböző időszakainak folytonosságon alapuló emlékezetétől, a „régmúlt idők” és a mai nap közötti allegorikus asszociációk közé zuhannak (Bozont; Thiessét idézi Hastrup 1997: 26).

Másodsorban, az emlékezet és az emlékezés struktúrája a wałbrzychi szénfejtők és gyűjtögetők – az interjúalanyaim – esetében átvődik a „felszabadított tárgyak”, az anyagi dolgok már tárgyalt szintjére. Itt az összegyűjtött és figyelemben részesített dolgok, a föld alatti rendszerek, a „föld alatti város” maradványai általában teljesen véletlenszerűen rendeződnek el. A wałbrzychi magánvitrinekben például, amelyek az egykori Wałbrzychből származó gyűjteményeket mutatják be, a népköztársaság idejéből való metánmérők és bányászlámpák a németektől származó szerszámok és talált tárgyak mellé kerülnek, általában azokkal a fénymásolt német képeslapokkal együtt, amelyek Wałbrzychet, Lubskót, Świdnicát ábrázolják. Ez a fajta emlékezet nem egyenes vonalú, nem áll egyenes kapcsolatban az utána következő, egyfajta folytonosságot teremtő eseményekkel. Ez a fajta emlékezet – ahogy Hastrup írja (David Lowenthal idézve):

nem *megőrzi* a múltat, hanem hozzáigazítja azt a jelenleg uralkodó viszonyokhoz. Másképpen, mint a dokumentumok esetében, ahol a múlt bizonyos darabjai valóban megőrzésre kerülnek, [ez az] emlékezet változékony jellegével (...) különül el (Hastrup 1997: 24).

Sajátos és alulról szerveződő wałbrzychi archeológia ez: a szénfejtő és a gyűjtögető önkéntelenül is az emlékezet tárgyait termeli ki és alkotja meg, mozgásban lévő képzelete és a jelenben végzett cselekvése teremti őket. „Itt lent, a szomszédnak van egy detektora – mesélte Andrzej Pietrzyk –, a bányában dolgoztak a testvérével, pont ezt a [borostyán]szobát keresték, ami

15 Lehetséges, hogy ez a fajta amnézia, hasonlóképpen a posztoszocialista vállalatok felszámolásának más eseteihez, kapcsolatban áll a vállalkozások felszámolásának előzetes jóváhagyásával. Akkoriban, ahogy nemegyszer mondták nekem, még „hittek” is a bányaiipar felszámolásának szükségességében, a „restrukturizáció” elkerülhetlenségében (saját kutatások; lásd még Wierzbicka 1999; Urbanek 1998).

ide került, és elkezdtek ezüstöt keresni, kevésbé értékes fémeket keresni meg fémhulladékot keresni” (TR/WB/34). Ily módon, ahogy rámutattam, tisztázatlan státuszú dolgok sora jön létre, amelyek valahol a hulladék, a lelet és a használati tárgy között foglalnak helyet. Ebbe a rétegződésbe, az emlékezet legkülönbözőbb anyagi tanúbizonyságainak és függvényeinek változékony, átmeneti státuszának, a felszabadított tárgyak sajátos hangzavarának a helyére lép be a szénfejtők és a fémhulladékgyűjtők, a régiséggyűjtők és a szénmedence egykori bányászainak wałbrzychi narratívája. Bizonyos értelemben a tárgyak és egyúttal az emlékezet kereteinek – s hogy Maurice Halbwachs (2018) koncepciójára hivatkozzunk: az emlékezet társadalmi kereteinek – a felszabadulásáról lehetne beszélni. Úgy tűnik, hogy a posztnémetség csupán most „kerül felszínre”, az emlékezésnek és a fantáziálásnak merőben új társadalmi aktusai jönnek létre, a dolgok, ahogy arra rámutattam, új funkciókra és új jelentésekre tesznek szert. A dolgok (hogy parafrázeáljuk Pierre Nora kifejezését, a *Les lieux de mémoire-t*, vagyis Az emlékezet helyeit) az emlékezet dolgaivá, az emlékezés gyakorlatainak a függvényévé válnak. Ezek az emlékezés azon színterei, amelyek „felrobbannak” abban a térben, amelyre a történelem és a Lengyel Népköztársaság időszakában termelt mindennapiság nyomta rá a bélyegét (és amely korábban, ahogy mondogatták, „senkit sem érdekelt”).

A szóban forgó történelem tehát összefüggéstelennek mutatkozik, zűrzavarosnak tűnik, az események linearitását különös módon szünteti meg. Ahogy arra rámutattam, e földek posztnémet volta és a „németek” egyfajta előtörténetként csaknem mindenhol megjelennek, felszínre jutnak és ott „széttérülnek”; Wałbrzychban, Boguszówban minden szempontból látható a jelenlétük. „Itt van megtisztítva [a szén – T. R.], már akkor meg volt tisztítva, a németek csinálták, ők tisztították... itt mindenhol különböző német folyosók vannak” (TR/WB/21), „itt minden a németek után lett csinálva... itt az aljától minden német” (TR/WB/23). Ráadásul a posztnémet maradványokról való tudás „tevékeny” jelleget ölt, azt lehet mondani, hogy egyfajta szerszámként működik, aminek segítségével a valóság gyakorlatias módon ismerhető meg. Részlet egy szénfejtők között zajló beszélgetésből:

Megkerüljük az állványt, és onnan megyünk tovább. – Rendben van... aztán meglátjuk... – És németek ott nem lesznek? – Melyik irányban? – Nézd, itt talán ékkel mentek tovább... igen, ők ásták ki így (TR/WB/8).

A szénfejtő mezők, a wałbrzychi föld alatti rendszerek egyfajta „feltérképezése” zajlik, a posztnémet, titkokkal és javakkal teli föld alatti rendszerek az egymás közötti kommunikáció tárgyát képező, lokális, praktikus és egyúttal képzeletbeli tudássá válnak, amelyet minden újonnan kezdett szegényfejtésnél előhívnak. Ily módon a szénfejtők és fémhulladékgyűjtők az általuk megidézett és az egymás közötti kommunikáció tárgyát képező „németek” nyomaiba lépnek. „Szükség van német térképekre. Rajtuk van minden. A szénerek – feketével. A vízerek – késsel. És ott vannak az oszlopok. És az oszlopokat követve mindent megtalálász” (TR/WB/35). Az átellenes szegényfejtő mezőn egy másik brigád azt mesélte, hogy máshonnan – Biały Kamieńből – költöztek ide, mivel sikerült posztnémet térképeket lopniuk a múzeumból, és ettől fogva gond nélkül rátalálnak a szénerekre. Az emlékezet minden egyes talált tárggyal újjáéled. Kitalált történetek különböző változatai születnek a háború végéről, az elrejtett vagyonokról: ezüstről, aranyról, fegyverekről, teherautókról, tonnányi acélról.

Mert mindez [mesélte az egyik fiatal szénfejtő] ott van, minden fel van úgy tornyozva, és be van temetve kővel. És nem tudni, mennyi kő van ott, ha az ember megmozdítja, félsz, hogy leomlik.

Ha lenne nálunk elemlámpa, akkor mindjárt elmehetnénk, és megmutatnám nektek, mert nincs messze, de világítás nélkül nem lehet. Abban az alagútban minden egyenes, a falak simák, a plafon magas. Szándékosan úgy csinálták, hogy be lehessen hajtani teherautóval (WAŁB 20).

Így születnek a környéken elrejtett kincsről szóló képzelgések. Az emlékezés tehát a múlt-ról való ingatag, mozgékony és átmeneti tudás átvitelének egy módja, olyasmi, ami nap-ról napra akaratlan, szándékolatlan módon ölt testet, és amit a tehetetlenségből adódó [*inertial*] emlékezet nevével lehetne illetni (Olick és Robbins 1998 [1999: 37]: 129–130; Connerton 1989: 76), ami a rutin megszerzésével, a testmozgások, a kutatások és az ismét-lődő cselekvések végrehajtásával van kapcsolatban. Ez az emlékezet kipuhatolja a részleteket (kiásott, németek után maradt pohárka), hogy aztán azonnal működésbe lépjen körülöttük. Ez a tapasztalat – a civilizáció előtti gyűjtögetés, a „gödrök” ásása stb. – bizonyos értelemben mind a történelmet, mind a faktográfiát felfüggeszti, ösztönzést adva a képzelőerőnek. Ez egy olyan világ, amelyben a történelem világos jelenléte ellenére, legalábbis az összegyűj-tött tárgyakat tekintve (németek után maradt „kincsek”), minden csupán nem túl régóta és csak rövid ideig létezik. Az összegyűjtött tárgyakból eltűnik a tapintható történelem, az idő struktúrája kitörlődik, a múlttól és a jelenről való konvencionális narratíva kialszik. A gyűj-tögetés gyakorlata, hogy úgy mondjam, az egész múltat tárgyakká változtatja, míg maga palimpszesztre kezd emlékeztetni – a német rétegekre van feljegyezve a jelen, amely a múlt e jeleit restaurálja és csodálat tárgyává teszi („a németek után az ember itt időről időre kiás va-lamit – mesélték a lubskói fémhulladékgyűjtők –, itt ilyen régi agyagalackokat lehet találni, kiásni [...] *ilyen csodákat...*”) (TR/LUB/4). A földrétegeket feltáró szénfejtők, a régi épületeket lebontó munkanélküliek a történelmi források után nyúlnak, autodidakta archeológusokká válnak, pontosan úgy ásnak és bontanak, ahogy egykoron a britek tették Egyiptomban, re-megve az igazalomtól.

3. kép. Az egykori bánya dokumentumai (Fotó: Paweł Pałgan)

4. kép. A Victoria bánya igazgatóságának elhanyagolt épülete (Fotó: Paweł Pałgan)

A wálbrzychi bányák felszámolásának története tehát azoknak az embereknek a története, akik a törvényes, jogilag szabályozott, munkavédelmi elveken alapuló (határozatokkal, hirdetésekben vagy levélben szabályozott) munkát hirtelen gyűjtögető munkára, „neolitikum előtti” munkára cserélték. Ezzel egyidejűleg az íráson alapuló egykori valóság, a hivatalos (hivatali) valóság megszűnt létezni. A hajdani Victoria bánya igazgatóságának egykor impozáns épületében, a „Belwederben”¹⁶ hatalmas mennyiségben hevernek szanaszét az egykori dokumentumok: a munkavédelmi előírások nyomtatványai, a többműszakos munkarend szabályzatai, a dolgozók egészségügyi kartonjai, amelyeket az orvosok lelkiismeretesen vezettek. Valamennyi, egykor például a gyógyüdülőbe szóló beutalásról vagy egészségbiztosítási segélyről döntő dokumentum ott hever, feleslegesen, semmibe véve. Ezenkívül eltűnt valamennyi vasveret, ajtókeret, berendezés, és az egyik teremben láttam egy óriási fehér sas gipszmásolatát is a népköztársaság idejéből (össze volt törve, az egyik szárnya hiányzott). A gyűjtögetők, akikkel találkoztam, azt mondták, hogy ezek a szétszóródott archívumok senkit sem érdekelnek, de talán „egyszer valamikor értékesek lesznek” (WAŁB 10). Az egykori bányászok így bizonyos értelemben a történelemtől megfosztott emberek – vagyis a mai kor hegeli értelemben vett „történelem nélküli népei” –, az ő „történelmük” ugyanis hasznavehetetlen rendelkezések és űrlapok formájában hever ezekben az igazgatósági épületekben. És most, amikor a wálbrzychi szénmedence írott és felépített „történelme” felfüggesztett, a dezindusztrializáció és az – ezzel párhuzamos – demodernizáció idején megjelennek a *társadalmi emlékezés* általam leírt *felszabadult formái*.

16 Az igazgatóság épületének tréfás megnevezése, amelyet a varsói Łazienki parkban található Belweder-palota inspirált (a ford.).

A bányászat utáni valóságról

Meghökkenítő a hasonlóság a város destrukciójának, rombolásának és az ott található „lelőhelyek” fosztogatásának nyilvánvaló tapasztalata, valamint a titkos, föld alatti múltból való képzelgések között. A felszámolás és a rombolás e tapasztalatának másik oldalát ugyanis a gyűjtögetés, az egyes részletekre, a jelen lévő, de a szem előtt rejtve maradó javakra való társadalmi irányultság képezi. Wałbrzychban és Boguszcówban a város összeomlásáról vagy az aláaknázott városról szóló történetek egyúttal az elrejtett javakról, titkos átjárókról és föld alatti alagutakról is szólnak.

Nemsokára Boguszców is összeomlik – mondta az egyik szénfejtő –, túl sok lyuk van a föld alatt. Ez katasztrófa. [A Boguszcówval szomszédos – T. R.] Kuźnice teljes egészében össze fog omlani [...], itt minden egy hajszálon lóg – és egy pillanat múlva hozzátette: itt még annyi a meglepetés, annyi mindent lehet találni a föld alatt! Tudom, hogy van egy titkos hely a városházán, a föld alatt, van egy ajtó, ami mindig zárva van, ott valami van, ott valaminek lennie kell. Valószínűleg ott van az alagút bejárata... Igen, itt minden alá van aknázva (TR/WB/35).

Számos megnyilatkozást hallottam a kimeríthetetlen erőforrásokról, a végtelen szénrétegekről, a határtalan fémhulladék-lelőhelyekről. Sokan jelölték meg az egykori Victoria bánya körül fekvő területeket, ahol a földben valószínűleg rengeteg különböző berendezési eszköz, fémhulladék és nemesfém található. Az egyik szénfejtő, egykori bányászmentő azt magyarázta, hogy Wałbrzychban a föld alatt maradt „minden”, „mindent ki lehetne ásni” – „gépeket, egész folyosókat tele felszereléssel, vasúti kocsikat, berendezéseket, acélkötegeket és rézvezetékeket” (WAŁB 3) – saját szemükkel látták ezt a vagyont, amikor (!) régi posztnémet fejtőkhöz törtek át. Egyes beszámolók szerint ezek a föld alatti javak nem pusztultak el, „csodálatosan megőrződtek”. A gazdagság vagy a gazdagsághoz és a javakhoz való hozzáférés a szén és a fémhulladék keresésével, a bontással és a gyűjtögetéssel párhuzamosan jelenik meg. Mindez a beszélgetések több szintjén is látható volt – és ez a csodálat (vagy reménykedés) különösen elgondolkodtatott.

Van itt minden – mondta az egyik szénfejtő a Victoria környéki mezőkre mutatva – itt mindent megtalálász... Itt még annyi fémhulladék van! Rezet, alumíniumot, csöveket ásnak. Minden itt van valahol... (TR/WB/34).

Annyi van itt ezekből a dolgokból... az átkosban senki sem tudta, nem volt rá idő, de most elkezdi keresni, kiássák és megtalálják... itt még azt sem tudták, hogy itt szén van a felszínen, erről senki sem tudott, de itt szén szén hátán, most mindannyian ebből élünk, a bányákat bezárták, azt mondták, hogy na, nincs több szén, de van itt szén – négy-öt méteres falak! (TR/WB/35).

Hasonló képzelgések születnek a megtalált vagy mások által kidobott ócskaságok hatására: akik megtalálják őket, meg vannak győződve azok nem mindennapi értékéről. Sokan, akik régi posztnémet tárgyakat találnak, valami rendkívül értékeset látnak meg bennük. Például ezüstöt – „*mindig van rá esély*”, hogy a posztnémet tárgy „ezüst” (lehetséges, hogy ezzel összefüggésben állnak azok a legendák, amelyeket bizonyos fejtőkben mesélnek a közeli hegyekben elrejtett porosz ezüstről, WAŁB 3). A fémhulladék- és színesfém-felvásárlóknál különböző személyek jelentkeznek fémből készült talált tárgyakkal azt tudakolva, hogy nem

ezüsből készültek-e (WAŁB 11). Mi a jelentőségük ezeknek a képzelgéseknek? Mi zajlik le a szénfejtők és a fémhulladékgyűjtők emlékezetében és képzeletében? Úgy gondolom, hogy ebben mindenekelőtt a képzeletbeli és túlértékelt javakhoz és gazdagsághoz való probléma nélküli hozzáférés játszik szerepet. Azt lehet tehát mondani, hogy annak a feszültségnek a hirtelen csökkenésével van dolgunk, amelyet a könyörtelen valóság, a bányászat utáni általános munkanélküliség hív életre.

Itt még annyi szén van, annyi szén... itt még valószínűleg több millió, sőt több milliárd tonna szén van... állítólag itt több szén van, mint Jastrzębiében.

Mi még ázni fogunk, amennyit csak lehet... de itt mindenhol szénrétegek vannak... itt is egy, ott is egy... itt lehet ázni... mennyi szénnek kell itt még lennie, kell, hogy legyen még szén (TR/WB/25).

5. kép. Szénrel teli zsákok, Wałbrzych (Fotó: Paweł Pałgan)

Időről időre szinte valamennyi szénfejtő megismételte, hogy ez a legjobb és legtisztább szén, nem mindennapi fűtőértékkel, „tisza antracit”, „Lengyelországban sehol másutt nincs ilyen szén” – ez egyfajta refrén, ami gyakran felcsendül a szegényfejtőkben. Visszatérek a kollektív narratívában megjelenő veszteség korábban már tárgyalt mély tapasztalatához. A Sobięcinben lévő wałbrzychi szemétkerakóban való tartózkodásom alatt hosszan beszéltem az egyik színesfémhulladék-gyűjtővel. Volt egy kis mágnes, amelynek segítségével folyamatosan vizsgálta az összegyűjtött dolgokat (a „színeseket” kereste, a vasdarabokat ott hagyta másoknak). Már második éve dolgozott így, egy romos sobięcini lakóházban lakott. Megnyilatkozásai rámutatnak a valóság szemléletének módjára, amely a beszélgetés során új és rendkívüli formákat kezdett magára öltetni.

Én itt már nem akármilyen dolgokat találtam – mondta ez a fémhulladékgyűjtő –, itt mindenki érzékeny erre, nem mulasztja el. Az ilyen dolgokra érzékenyek az emberek. Vannak itt különböző régiségek, fogják, viszik eladni a régiségkereskedőhöz, már nemegyszer találtak itt csodákat. Én szépen írott régi német könyveket találtam, gyönyörű, kézírásos kottákat találtam. Ezek, emlékszem, eredetiek voltak, Mozart, Beethoven, Haydn. Nem tudom pontosan, melyik évből, de talán ezernyolcszázhatvan- valamennyi, valahogy így... A Haydn-kották biztos, hogy eredetiek... De valahogy elszórtam, valahol elhagytam, egy részét talán eladtam... most már sajnálom... (TR/WB/6).

E megnyilatkozás funkciója – úgy gondolom – éppen olyasvalami, ami analóg a lelki „munkával” – az első fejezetben tárgyalt folyamatokkal.¹⁷ Ez az a pillanat, amikor az alany arra a kérdésre próbál meg válaszolni: hogy néz ki az engem körülvevő valóság? Ezek a megnyilatkozások mintha fonákjára fordítanák a bontás és a felszámolás tapasztalatát, azzal cserélve fel azt, hogy „minden van”. A felszámolás, a bontás és a hulladékok gyűjtése közben váratlanul kiderül, hogy körös-körül még javak sokasága található, csak nem látni őket. A hozzájuk való hozzáférés jellegzetes módon váratlan és csaknem közvetlen; „itt mindent megtalálász... itt még annyi fém van! Ásna itt rezet, alumíniumot, csöveket. Mindez itt van valahol...”, „Itt van minden, ott maradtak azok a dolgok, amiket a németek el akartak vinni... csak lenne elég pénz, akkor lehetne keresgélni és ásni... csak lenne rá pénz...” (TR/WB/35). Ez a fajta, hogy úgy mondjam, gyűjtő-imaginációs tevékenység egy lehetséges világot hoz létre, tekintet nélkül a külső körülményekre, amelyeket szabadon „megpuhít”, míg e világot új formákkal ruházza fel. A szénfejtők és gyűjtőgetők fantáziálása így elszakadt az objektív valóságtól, hogy úgy mondjam, a freudi „valóságelv” szigorú szabályaitól (Bielik-Robson 2004: 154–157).

A valóságelv megjelenésével párhuzamosan – írta ugyanis Freud – a gondolati tevékenységek egyik módja felosztódott; felszabadult a valóság próbatétele alól, és magának az örömelvnek rendelődött alá. Ez a tevékenység a *fantáziálás* (Freudot idézi Segal 2003: 26).

A tárgyalt képzelgések és a javak bőségének óhaja a maguk módján védelmi mechanizmusok, amelyek lényege, hogy a felszámolás és az értékvesztés szituációját nem a destrukción, hanem annak tükörképén – a fantáziálás tevékenységén – keresztül szemlélik. „A fantáziálás pusztája ténye – írja Hanna Segal – védelmet jelent a fájó valósággal szemben” (2003: 32). Ezenkívül ebben az esetben a fantázia a mindennapi, gyakorlati tevékenység, valamint a „történelmi” emlékezés, a tárgyak új szemléletének és új „mentális felhasználásának” függvénye. Végeredményben egy olyan közlemény, amely egy bizonyos körforgást teremt, egyfajta tapasztalatot, amely eloldódik az egyéni szereplőktől és az egyéni megnyilatkozásoktól, és ily módon különálló létre tesz szert. Mire vonatkozik valójában ez a társadalmi képzelet? Még egyszer visszatérek a fantáziálás pusztája gyakorlatához. Susan Isaac *The Function and Nature of Phantasy* [A fantázia funkciója és természete] című híres munkájában (idézi Bielik-Robson 2004 [1948]: 155) rámutatott, hogy a fantáziálás pusztája aktusában már benne foglaltatik az a Melanie Klein által elnevezett viszony, amely összeköti a szubjektumot az objektummal – vagyis azzal, ami kívül van. Az általam gyűjtött beszámolók alanyai és a külső

17 A szerző a waltbrzychi bányavidékről szóló fejezet első részére gondol, amely a *Destrukciótól az „üres” kommunikációig: a szénmedence felszámolása* címet viseli (a ford.).

valóság között a meg nem értés szakadéka húzódik, amelyet az elsődleges félelmek töltenek ki, és éppen ebben a térben, ezen az újonnan létrejött helyen kerül sor a valóság megtagadásának vagy „képzeletté alakításának” [*zafantazjowanie*] próbájára. Melania Klein szerint ez a tevékenység nagyon ősi.

Klein szerint – írja Hanna Segal – az ember a születése pillanatától fogva elég erős egóval rendelkezik ahhoz, hogy boldoguljon a félelem tapasztalatával, és az objektummal való viszonyok egész sorát állítsa fel a valóságban és a képzeletében, és alkalmazza a védelem primitív módszereit is (Segal 2003: 30; lásd még Bielik-Robson 2004: 153–159).

Így nem arról van itt szó, hogy a fantáziát és a valóságot precízen elválasszuk egymástól. A fantázia védekező és tervező mechanizmusai ebben az esetben jóval bonyolultabbak ennél. E mechanizmusok inkább „a valósággal való kapcsolat” érzetének megszerzését segítik elő – általánosságban az azzal való kapcsolatát, ami „kívül van”. És ekkor, a valóság ingataggá válásakor kezdődik a játék. Az az érzésem, hogy e talált tárgyak későbbre való folytonos félretétele, ami egyszer igazolást nyer, másszor nem, e köztes lét irányába mutat.

Vélhetően hasonló jelentéseket hordoz egy további dolog, a posztindusztriális viselkedés – „létmód” – is. Többször is megfigyeltem ugyanis, hogy a munka befejezése után a szénfejtők a szerszámaikat az aljnövényzetben rejtik el („bozótba dobják”); az értékesebb dolgokat, a bányászsisakokat és az akkumulátorokat távolabb dugják el, a fejtőtől akár ötven méterre is, azonban a védőfelszereléseket és a csákányokat közelebb, körülbelül húsz méter távolságban. A dolgok illetén elrejtése lehetővé teszi számukra, hogy azokat másnap megtalálják, és megóvja őket a hazáig való – gyakran több kilométeres – cipekedéstől (TR/WB/12). Meglepő volt azonban a dolgok elrejtésének és megtalálásának „könnyedsége” és „azonnaliséga”. Hasonlóan jártak el a gyűjtögetők: gyakran elrejtették, amit találtak. „Hagyd itt ezt a fémhulladékot, csak rejtse el – mondták egyszer egy ilyen alkalommal –, és holnap összeszeded... holnap itt megvár.” Az egyik szénfejtő pedig egyszer egy jó nadrágot talált magának, amit bedobott a bozótba, mondván: „na, ez az anyém lesz... holnap magammal viszem” (TR/WB/12). Ennek eredményeképpen valamifajta erőforrásletétek jönnek létre, amelyek hol hozzáférhetőek, hol nem, néha könnyen visszaszerezhetőek, máskor azonban tüzetes és vég nélküli keresést igényelnek. Ilyen helyzetben a tárgy a markunkban van, bár egy pillanat múlva lehet, hogy csak hült helyét találjuk. Úgy tűnik számomra, hogy a gyűjtögetők „birtoklásdit játszanak”, és az erőforrások létével játszadoznak.

Na, itt van öt drót. Fémhulladékból összesen ennyi? Én ezt bedobom a bozótba. Ma nem szedem össze, ma nem vagyok felkészülve rá, hogy fémhulladékot gyűjtsek... Bedobom a bozótba, ha megmarad (...), megmarad, ha nem – akkor valaki más viszi el (WAŁB 1).

Így, mondhatnánk újra, egy olyan valóság létrehozásáról van szó, amely vég nélkül „befejezetlen” marad – és amelynek irányelvei változékonyak. Itt egyrészt a tulajdonlás egyfajta gyakorlatáról van szó, másrészt az ellenséges környezet birtokbavételének módjáról. Az efféle „tapasztalati világ” közbülső realitásáról ír Agata Bielik-Robson (2004).

Ez – állítja a filozófus – teljesen más jelleggel rendelkezik, mint a külső/objektív világ, miközben az egész probléma abban áll, hogy nincs mód arra, hogy eltagadjuk tőle a lehető legvalóságosabb létet. A világ ezen ingatag és fantasztikus formái tehát – a filozófus itt Laplanche-t és Pontalist (*A pszichoanalízis szótárának szerzőit*) idézi – a valóság erejével lépnek fel (Bielik-Robson 2004: 152).

A szénfejtők által talált és későbbre félretett „vagyon tárgyak” mintha ily módon többletértékre tennének szert, akár a Rajnában elszüllyedt ezüst és arany, ami később a Nibelungok mitikus kincsének alapjául szolgált. E javak pénzzé tételének későbbre halasztása így lehetővé teszi, hogy úgy mondjam, a „váratlan elmozdulást”: valamennyi jótétemény, a gazdag szén- és fémlelőhelyek csaknem egylépcsnyire vannak,

elegendő kicsit keresgélni, de nincs rá pénz. (...) Már annyi ideje árok. Én már a sötétben is visszatálnék a „németekhez”, a sötétben is ásnék, eljárnék... sötétben, mert annyi minden van itt... Ezek itt olyan gazdag földek... vannak ott alagutak, vannak ott folyosók. Elég bemenni, nem szabad félni, és ott még biztos, hogy van pénz, és vannak még valamilyen... értéktárgyak (TR/WB/24).

A Chelmiec-hegy alatt – így tartják a szénfejtők – vannak bebiztosított szegényfejtők a „nehéz időkre” (WAŁB 27). A legjobb szénrétegeket ott is elrejtették, és az egyik verzió szerint van ott valami, amit „kokszehegynek” neveznek, néhány, talán tizenvalahány tonna „későbbre” tartogatott koks. Ha valaki tisztában van vele, hogyan juthat el oda, szükség esetén lesz mivel befűtenie otthon (hozzá kell tenni, hogy a koks bizonyos értelemben szimbolikus gyűjtőfogalma mindannak, ami a legjobb a szénben – a szénfejtőben nemegyszer három napon keresztül ássák a földet és az agyagot, hogy eljussanak a fekete szénererekhez; ez nagy mennyiségű, tiszta, többszörösen sűrített szén – innen a „kokszehegy” elnevezés). Így mindaz, amiről az interjúalanyaim mesélnek, egyfajta társadalmi megbizonyosodás a valóságról, a valóság próbára tétele, közelség a régi csövek kiásásának és kovácsolásának mindennapi gyakorlatához, a túlélés próbatétele a munkanélküliség időszakában. És akkor, amikor „semmi sem biztos”, ez a kokszehegy lehetővé teszi, hogy a világ ne tűnjön idegennek, hanem kitapinthatóvá váljon, megjelenjen valamifajta általános valóság és – ezzel együtt – valamifajta általános alanyiség.

Ez [már] nem csupán fantázia – írja Agata Bielik-Robson –, vagyis olyan képlet, amely tisztában van a saját kiszolgáltatottságával azzal szemben, ami ténylegesen létezik, hanem olyan fantázia, amely a *Realitásprinzip* szembeni eredendő kiszolgáltatottságában egy különálló erőforrást foglal magában: rajta telepedik meg és csírázik ki a „pszichikai valóság”, amely különbözik a világ valóságától (i. m. 153).

Így ez – hogy Bielik-Robson kulcsmetaforáját használjuk – egyfajta provokáció, „provokáló-védekező” stratégia. „Az, ami eredendően kiszolgáltató, defenzív és erőtlén a való világ hatványozott erejével szemben – itt paradox módon a provokáció [...] forrásává válik” (Bielik-Robson 2004: 153).

A szegényfejtőkben dolgozók, a fémhulladékgyűjtők, az egykori bányászok fentebb tárgyalt tevékenységei és képzelgéseai azon drámai és reménytelen helyzet ellen intéznek egyfajta kihívást, amelyben magukat találták. Képzelgéseik és legendáik kvázi történeti emlékezések, a tárgyak másik – nem a valóságban, hanem mindennapi kutatómunkaként és korrelátumokként zajló – élete, egy teljesen új tapasztalat. Ez a tapasztalat nagy lendületet ad a kutatómunkájuknak, azt eredményezi, hogy szakadatlanul, nagy átéléssel beszélnek a jelenről, fáradhatatlanul építenek egy új világot, és teremtik *saját*, új helyzetüket. A „semmi sincs” jelszavától a „van itt még minden” jelszaváig hosszú út vezet, amelyet – akarva-akaratlan – újra és újra meg kell tenniük.

Fordította Danyi Gábor

Hivatkozott irodalom

- Appadurai, Arjun (1986): Introduction: Commodities and the Politics of Value. In *The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective*. Arjun Appadurai (szerk.). Cambridge: Cambridge University Press, 3–63.
- Appadurai, Arjun (2008): Az árúk és az érték politikája. Dombos Tamás (ford.). *Replika* (63): 61–105. Interneten: <http://replika.hu/replika/61-03-0>.
- Attfield, Judy (2000): *Wild Things. The Material Culture of Everyday Life*. Oxford – New York: Berg.
- Barthel, Diane (1996): The Interpretation of Industrial Society. In *Historic Preservation. Collective Memory and Historical Identity*. New Brunswick – New Jersey: Rutgers University Press, 55–78.
- Bielik-Robson, Agata (2004), *Duch powierzchni. Rewizja romantyczna i filozofia*. Kraków: Universitas.
- Brencz, Andrzej (1997): Oswajanie niemieckiego dziedzictwa kulturowego. Z badań etnologicznych na Środkowym Nadodrzu. In *Wokół niemieckiego dziedzictwa kulturowego na Ziemiach Zachodnich i Północnych*. Zbigniew Mazur (szerk.). Poznań: Instytut Zachodni, 191–216.
- Clifford, James (2002): Műgyűjtés és kultúragyűjtés. Bocsor Péter (ford.). In *A posztmodern irodalomtudomány kialakulása. A posztstrukturalizmustól a posztkolonialitáshig*. Bókay Antal et al. (szerk.). Budapest: Osiris, 434–449.
- Connerton, Paul (1989): *How Societies Remember*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Guriewicz, Aron (1976): *Kategorie kultury średniowiecznej*. Józef Dancygier (ford.). Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Halbwach, Maurice (2018): *Az emlékezet társadalmi keretei*. Sujtó László (ford.). Budapest: Atlantisz.
- Hastrup, Kirsten (1997): Przedstawienie przeszłości. Uwagi na temat mitu i historii. *Konteksty. Polska Sztuka Ludowa* 1–2: 22–29. [Angolul: Hastrup, Kirsten (1996): Presenting the Past. Reflections on Myth and History. *The Open Page* 1: 30–37.]
- Historyczne okręgi przemysłowe w okresie deindustrializacji: materiały międzynarodowej konferencji naukowej, Wałbrzych, 18–20 września* (1997). Ewa Różycka-Rozpędowska (szerk.). Wrocław: Werk.
- Ingold, Tim (1992): Culture and the Perception of the Environment. In *Bush Base: Forest Farm. Culture, Environment and Development*. Elisabeth Croll és David Parkin (szerk.). London: Routledge, 39–56.
- Isaacs, Susan (1948): The Nature and Function of Phantasy. *International Journal of Psycho-Analysis* 29: 73–97.
- Karpińska, Grażyna Ewa (2000): *Miejsce wyodrębnione ze świata. Przykład łódzkich kamienic czynszowych*. Łódź: PTL.
- Kolbuszewski, Jacek (1988): Oswajanie krajobrazu. Z problematyki integracji kulturowej na ziemiach odzyskanych. In *Symbolika regionów. Studia etnologiczno-folklorystyczne*. Dorota Simonides (szerk.). Opole: Instytut Śląski, 67–82.
- Kopytoff, Igor (1986): The Cultural Biography of Things. In *The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective*. Arjun Appadurai (szerk.). Cambridge: Cambridge University Press, 64–91.
- Kopytoff, Igor (2008): A dolgok kulturális életrajza: a kommodifikáció mint folymat. Sajó Tamás (ford.). *Replika* (63): 107–129. Interneten: <http://replika.hu/replika/63-04>.
- Kowalewski, Maciej (2004): Mity i legendy miast Dzikiego Zachodu. *Op.cit* 6–7: 9.
- Kula, Marcin (2002): *Nośniki pamięci historycznej*. Warszawa: Wydawnictwo DIG.
- Lévi-Strauss, Claude (1994): *The Savage Mind*. Oxford: Oxford University Press.
- Marody, Mirosława (1991): Jednostka w systemie realnego socjalizmu. In *Co nam zostało z tych lat?*. Mirosława Marody (szerk.). London: Aneks, 220–252.
- Mauss, Marcel (2004): Tanulmány az ajándékról. Saly Noémi (ford.). In uő: *Szociológia és antropológia*. Budapest: Osiris, 193–338.
- Merleau-Ponty, Maurice (2002): A szem és a szellem. Vajdovich Györgyi és Moldvay Tamás (ford.). In *Fenomén és mű. Fenomenológia és esztétika*. Bacsó Béla (szerk.). Budapest: Kijárat, 53–77.
- Merleau-Ponty, Maurice (2012): *Az észlelés fenomenológiája*. Sajó Tamás (ford.). Budapest: L'Harmattan – Magyar Fenomenológiai Egyesület.
- Mende, Michael (1997): „De-industrialization” and „Re-engineering”: New Patterns of Industrial Identity in Their Relations to the Industrial Heritage. In *Historyczne okręgi przemysłowe w okresie deindustrializacji: materiały międzynarodowej konferencji naukowej, Wałbrzych, 18–20 września*. Ewa Różycka-Rozpędowska (szerk.). Wrocław: Werk, 143–153.
- Mogilnicka, Krystyna (2005): *Czarne jest czarne, białe jest białe. O górniczej metaforyzacji czerni i bieli*. (Szakdolgozat, számítógépes nyomat.) Warszawa: Instytut Kultury Polskiej, Uniwersytet Warszawski.
- Olick, Jeffrey K. és Joyce Robbins (1998): Social Memory Studies: From „Collective Memory” to the Historical Sociology of Mnemonic Practices. *Annual Review of Sociology* 24: 105–140. DOI: <https://doi.org/10.1146/annurev.soc.24.1.105>

- Olick, Jeffrey K. és Joyce Robbins (1999): A társadalmi emlékezet tanulmányozása: a „kollektív emlékeztető” a mnemonikus gyakorlat történeti szociológiai vizsgálatáig. *Replika* (37): 19–43. Interneten: <http://replika.hu/replika/37-02>.
- Pels, Peter (1998): The Spirit of Matter. On Fetish, Rarity, Fact and Fancy. In *Border Fetishisms. Material Objects in Unstable Places*. Patricia Spyer (szerk.). London: Routledge, 91–121.
- Plińska, Weronika (2005): *Górnicza tragedia*. Wydruk komputerowy. (Számítógépes nyomat.) Warszawa: Instytut Kultury Polskiej, Uniwersytet Warszawski.
- Pomian, Krzysztof (1996): *Zbieracze i osobliwości. Paryż-Wenecja. XVI-XVIII wiek*. Warszawa: PIW.
- Rakowski, Tomasz (2001): *Ciało i los. Bołęciński pejzaż hermeneutyczny*. (Szakdolgozat, számítógépes nyomat.) Warszawa: Instytut Etnologii i Antropológii Kulturowej, Uniwersytet Warszawski.
- Rakowski, Tomasz (2006): Body and Fate. The Pension as a Practice of Social Remembrance. *Anthropological Yearbook of European Cultures* 1: 37–48.
- Segal, Hanna (2003): *Marzenia senne, wyobrażenia i sztuka*. Kraków: Universitas.
- Sulima, Roch (2003): *O rytualnych formach komunikacji społecznej. (Jak Polacy komunikują się poza polszczyzną)*. Tekst wygłoszony na V Forum Kultury Słowa [Előadás a Szó Kultúrájának V. Fórumán], Lublin.
- Tarkowska, Elżbieta (1993): Temporalny wymiar przemian zachodzących w Polsce. In *Kulturowy wymiar przemian społecznych*. Aldona Jawłowska, Marian Kempny és Elżbieta Tarkowska (szerk.). Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN, 87–100.
- Urbanek, Mariusz (1998), Martwe szyby. *Polityka* 33(2154): 76–80.
- Watson, Mark (1997): Historic Industrial Regions in Times of De-industrialization. In *Historyczne okęgi przemysłowe w okresie deindustrializacji: materiały międzynarodowej konferencji naukowej, Wałbrzych, 18-20 września*. Ewa Różycka-Rozpędowska (szerk.). Wrocław: Werk, 353–361.
- Wieczorkiewicz, Anna (1996): O funkcji i retoryce wypowiedzi muzealnej. *Konteksty. Polska Sztuka Ludowa* 1–2: 37–53.
- Wierzbicka, Liliana (1999): Restrukturyzacja przemysłu węglowego i likwidacja bezrobocia w okęgu wałbrzyskim w latach 1994-1998. Doświadczenia samorządu wałbrzyskiego, osiągnięcia, problemy rozwiązane i trudności. *Dolny Śląsk* 6: 149–154.

A szerző által készített interjúk jegyzéke

- TR/LUB/1-6: interjúk és feljegyzések/terepjegyzetek, amelyeket a szerző 2003 szeptemberében, Lubskóban végzett terepmunkái során készített**
- TR/LUB/4: fémhulladékgyűjtők, téglaszedők, a „Luwena” gyapjúipari üzemek egykori dolgozói; kb. 40 évesek; Lubsko; 2003. szeptember
- TR/LUB/6: nyugdíjas házaspár; Lubsko; 2003. szeptember
- TR/WB/1-43: interjúk és feljegyzések/terepjegyzetek, amelyeket a szerző készített 2002-2005 között, Wałbrzychban, Boguszów-Gorcében és környékén**
- TR/WB/4: négy egykori bányász, jelenleg szegényfejtőben dolgozó szénfejtő; 23, 38, 39 és 42 évesek; Sztygarska utca környéke, Wałbrzych; 2003. június
- TR/WB/6: hulladékgyűjtő; hulladéklerakó; 40 éves; Wałbrzych, Sobięcín; 2003. június
- TR/WB/7: hulladékgyűjtők; 45 és 50 évesek; hulladéklerakó; 2003. június
- TR/WB/8: három egykori bányász, jelenleg szénfejtő, férfiak; 36, 43 és 46 évesek; Sztygarska utca környéki szegényfejtők; 2003. június
- TR/WB/9: fémhulladékgyűjtő, rokkantnyugdíjas; kb. 65 éves, Sztygarska utca környéke
- TR/WB/10: három szénfejtő; 24, 30, 40 évesek; Sztygarska utca környéke; 2003. október
- TR/WB/12: beszélgetés három szénfejtővel, egykori bányászokkal, köztük Andrzej Pietrzykkel; 2004. július
- TR/WB/13: tízgyermekes család; Boguszów; a férfi fémhulladékgyűjtéssel foglalkozik, munkanélküli; 2004. július
- TR/WB/14: szénfejtők; apa (50 éves) és fiai (20, 23, 24 évesek); szegényfejtők, Biały Kamień; 2004. február
- TR/WB/17: szénfejtők; szegényfejtők; négy fiatal (kb. 20-25 évesek) és egy egykori bányász, három szénfejtő apja (kb. 55 éves); Sztygarska utca környéke; 2004. február
- TR/WB/21: szénfejtők; szegényfejtők; három férfi; kb. 40 évesek; Biały Kamień; 2004. július
- TR/WB/23: szénfejtők; szegényfejtők és Boguszów-Gorce; többek között Andrzej Pietrzyk, egészségügyi beszélgetések; 2004. július
- TR/WB/24: Zbigniew Krycki, szénfejtő, egykori bányász és a felesége, Krystyna; lakás egy Boguszów-Gorce-i lakóházban; 2004. december

TR/WB/25: szénfejtők; szegényfejtők és Boguszów-Gorce; többek között Andrzej Pietrzyk, egéznapos beszélgetések; 2004. július

TR/WB/28: fémhulladékgyűjtő, a koksüzem egykori dolgozója; kb. 40 éves; 2004. július

TR/WB/32: szénfejtő, munkanélküli; 28 éves; lakóház, Boguszów; 2005. március

TR/WB/33: Zbigniew Krycki; társas együttlét; Boguszów; 2004. december

TR/WB/34: Andrzej Pietrzyk családja; lakóház, Boguszów; 2005. március

TR/WB/35: Zbigniew Krycki, szénfejtő, egykori bányász és a felesége, Krystyna; lakás egy Boguszów-Gorce-i lakóházban; 2005. március

TR/WB/37: beszélgetés a wałbrzychi bányák egykori vezetőségével; 2004. július

TR/WB/43: négy szénfejtő, egykori bányász; 40-60 év közöttiek; Wałbrzych, Sobięcín; 2004. július

WAŁB 1-27: interjúk és feljegyzések, melyeket egyetemi hallgatók készítettek a Varsói Egyetem Lengyel Kultúra Intézetének a szerző által vezetett antropológiai műhelyfoglalkozásai során Wałbrzychban és Boguszów-Gorcében, 2004-2005-ben

WAŁB 1: fémhulladékgyűjtő; Wałbrzych, Sobięcín; 2004. december

WAŁB 3: szénfejtők; szegényfejtők; 2004. december

WAŁB 10: szénfejtők; szegényfejtők; 2004. december

WAŁB 11: fémhulladék- és nemesfém-kereskedő; Wałbrzych; 2004. december

WAŁB 14: szénfejtők; szegényfejtők; terepjegyzetek; 2004. december

WAŁB 20: szénfejtők; szegényfejtők; 2004. december (beszélgetett: Z. Zalewska)

WAŁB 22: egykori bányászok; Wałbrzych, Sobięcín; 2004. december

WAŁB 27: szénfejtők; szegényfejtők; terepjegyzetek; 2004. december

A publikáció a Waclaw Felczak Alapítvány támogatásának köszönhetően valósult meg.

Tomasz Rakowski

etnológus, kulturális antropológus, orvos, Varsói Egyetem Kulturális Antropológia és Etnológia Intézete (Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej UW) (Varsó, Lengyelország)